शारीर निबंध संग्रहः

अध्यायः ३-२-३-४

No 3.

॥श्रीगणेशायनमः॥श्रीगुरुभ्योनमः॥श्रीदक्षिणामूर्त्तयेनमः॥हेतुलक्षणप्रतिपादकाग्निदानेणो
दधिगतव्याधिहेतुलक्षणस्यवैद्यस्यचिकित्सायाअवसरःचिकित्सा॥स्वाधिष्ठानुविशेषज्ञानमंत
रेणनसंभवतीत्यधिष्ठानज्ञानायशारीरज्ञानमारभ्यते॥शारीरस्थानमपिप्रायेण॥आदौसर्वकार
णानांभूतानामेवचिंताकर्त्तुंयुज्यतइत्याह॥ ॥अथातःसर्वभूतचिंताशारीरंव्याख्यास्यामः सर्वाणित्व
तानिषडंगमानिमहाभूतानिपृथिव्यादीनिवा॥तेषांचिंताहेतुस्वलक्षणकार्यचिंतनं॥ततःतु
ल्यानिकानिचैषांस्वलक्षणानिकार्याणीतिचिंतनं॥सेवयस्थिन्नेवध्यायेत्तीनिमत्तानिपूर्व
वत्प्रत्यक्षानुमानाद्यतेलोकेप्रकृतिंनावंघटंनावंचप्रतिपाद्यसर्वभूतचिंतेतिनिपाद्यते॥सर्वभूत
नचिंताचतथाशरंचेतिपश्चात्कर्मधारयः॥सर्वभूतचिंतानामशारीरमितिषष्ठंतितंत्रादौहेतोश्चिंत्य
माह॥ ॥सर्वभूतानांकारणमकारणंसत्वरजस्तमोलक्षणमष्टरूपमखिलस्यजगतःसंभवहेतु
रव्यक्तंनाम॥ एवंभूतमव्यक्तंमूलप्रकृतिरष्टरूपापरार्थीयंसर्वभूतानांकारणमितिपिंडार्थःकिंवि
शिष्टमकारणंनविद्यतेकारणंयस्यतदकारणं॥अविकृतरूपंनकस्यचित्कामित्यर्थः॥ ॥
विशेषणमाह॥सत्वरजस्तमोलक्षणंसत्वरजस्तमस्वरूपं॥पुनरपिकिंभूतमित्याह॥अष्टरूप

मितिनावेनैवाव्यक्तंमहानहंकारःपंचतन्मात्राणित्यष्टौरूपाणियस्यतत्तथा॥प्रकृतिश्चेत्यष्टानां
मव्यक्तादीनांसांख्येपिप्रतिपादितमस्ती॥शिलापुत्रकन्यामैनाकस्यापिचभूपित्वंचाव्यक्तस्याअव्य
क्तंमहानहंपंचभूतानित्यष्टौरूपाणीत्येकेअन्येतुधर्मज्ञानवैराग्येश्वर्याधर्मज्ञानावैराग्या॥
नैश्वर्यान्यष्टौरूपाण्याहुरपरेतुमनोबुद्ध्यहंकारमहाभूतान्याहुःपु[illegible]कंभूतंचाखिलस्यज
गतःसंभवहेतुरित्यव्यक्तिकारणं॥तत्रसर्वभूतानांकारणमित्यनेनकार[illegible]कारणमोक्षादात्मंदर्शि
तं॥अखिलस्यजगतःसंभवहेतुरित्यनेनचाव्यक्तहेतुत्वमितिरैव्यक्तिकंकार्यकारणंनपोनरूपं॥
गर्वत्वन्यथाव्याख्यातियथासर्वभूतानांकारणमित्यस्यैवनाप्यनिर्दिशन्नाह॥अखिलस्यजगतः
संभवहेतुरित्यनेनोपादानकारणत्वमव्यक्तस्यजगदुत्पत्तौप्रतिपादितंनयुज्यतेसत्यवक्तृप्र
कृतिःप्रधानंमूलप्रकृतिरितियावत्॥अव्यक्तपर्यायःतदेकंबहूनांक्षेत्राणामधिष्ठानसमुद्र
इवोदनांभावानां॥तत्रअव्यक्तंएकं॥शिलापद्मवदविवेद्यावयवेनपुनःस्त्रीदंडवदविवेद्यावय
वं॥क्षेत्राणांकर्मपुरुषाणांअधिष्ठानंशरीरंभावाविषयः॥अत्रोपमानमादःसमुद्रइव

Digitized with financial assistance from the
Government of Maharashtra
on 11 June, 2017

त्यादि।नदकनावाउदकानदीनदसरस्तडागादयः।अन्येत्वौदकानावाश्चराचरामस्मयद्भा
यइत्याऊः।ननुकथमेकमेवमनेकधमर्णांसर्वभूतानांकारणमित्याशंक्याव्यक्तासर्वभूतानामुत्प
त्तिक्रममाह।।तस्मादव्यक्तान्महानुत्पद्यतेतद्यथा।लिंगएव।। ।।तस्मादितिहेत्रर्थेसोऽस्माच्छिलिताद्व्यक्ता
त्।।महानितिबुद्धितत्वंनचुसमुद्रेकान्निर्मलसच्चाधिक्यातजलस्फटिकोपलप्रख्यच्छायासंक्रांति
भातेचेतन्यपुरुषवन्नानात्मकमध्यवसेविषयंनिश्चिनार्थकारणमित्यर्थः।उत्पद्यतेव्यक्तीभव
तितद्विंगएवसत्वरजस्तमस्यानावएव।। ।।तद्विंगाश्चमहतस्तद्धेतवएवाहंकारउत्पद्यते।त
लिंगासत्वरजस्तमानावातामदतइतिबुद्धित्वात्।।तद्धेतवएवेतिसत्वरजस्तमस्वनावएवे
त्यर्थः।अहंकारोऽभिमानव्यापारलक्षणः।तद्विंगादितिविशेषणेनशुद्धभूतास्वरूपामहत्तत्वान्नो
हंकारस्योत्पत्तिरितिस्फुटयतेतथाचदर्शयतिहेतोःशुद्धसत्वस्यायशुद्धासत्वाबुद्धिप्रवर्तते।यथा ।।२।।
निरत्यतिबलंमहामोहमहंयंतमः।सर्वभावस्वभावज्ञोयथाभवतिनिस्पृहः।यथानोपैत्यहंका
रंनोपास्तेकरणंयथेत्यादि।। ।।सत्वत्रिविधोवैकारिकस्तैजसोभूतादिरितिवैकारिकादिसंज्ञास्तु

पूर्वाचार्यैःसंव्यवहारादियक्तातंत्रवैकारिकःसात्विकःतैजसोराजसःभूतादिस्तामसःतस्य
त्रिविधस्यापिकार्यमाह।तत्रवैकारिकादहंकारातैजससहायाद्भूतादिमात्रानुविद्धतद्धेतवएवा
दशेंद्रियाण्युत्पद्यंते।तद्यथा।श्रोतत्वक्चक्षुर्जिह्वाघ्राणवाक्हस्तोपस्थपायूपादमनांसीति।तत्र
श्रवणंपंचबुद्धींद्रियाणि।इतरणीपंचकर्मेंद्रियाणि।उभयात्मकंमनः।तत्रेत्यादि।तत्रसात्विका
दहंकाराद्राजससहायात्तमोमात्रायानुविद्धादेकादशेंद्रियाणि।तद्धेतवएवनिप्रकाशात्मकत्वा
न्निसत्वस्यप्रकाशकत्वात्।तत्यदहंकाराउत्पन्नान्यहंकाराणीतिसांख्यावैधर्म्येण।।तानिका
णिश्रवणंपंचश्रोत्रादीनिबुद्धींद्रियाणिबुद्धिराश्रयत्वात्।इतराणिवाक्प्रभृतिनिकर्मेंद्रियाणि
कर्मणाश्रयत्वात्तेषांउभयात्मकंबुद्धींद्रियात्मकंकर्मात्मकंचमनःबुद्धींद्रियाणांकर्मेंद्रियाणां
चमनोऽधिष्ठितानामेवप्रवृत्तेःभूतादेरपितैजसहायाद्वैकारिकमात्रानुविद्धतद्धेतवएवमंच
तन्मात्राण्युत्पद्यंते।।शब्दतन्मात्रंस्पर्शतन्मात्रंरूपतन्मात्रंरसतन्मात्रंगंधतन्मात्रमिति।
भूतादेरितिनामसादकाराद्राजससहायात्सत्वतन्मात्रयाअनुविद्धतद्धेतवएवमोहादि

लक्षणान्येवात्रानूद्यन्तस्वभावाश्चिबाह्येंद्रियाग्राह्याणिशब्दादीन्येवतन्मात्राणितानिचयोगि
निरेवग्राह्याणिशब्दादीन्येवेतन्मात्राणिसामात्रायस्मिन्नतत्तन्मात्रं।तेषांविशेषःशब्दस्पर्शरू
परसगंधाःतेषातन्मात्राणांविषयइति।अनुभवयोग्यैःसुखदुःखमोहरूपैधर्मैर्विशिष्यंतइति।
विशेषाःशब्दादयःतन्मात्राणित्वविशेषाणि।यतस्तान्यनुभवयोग्यैःसुखादिभिर्विशिष्टंनशक्यं
तेसूक्ष्मत्वात्॥ ॥तेभ्योभूतानिव्योमानिलानलजलोर्व्यःतेभ्यःपंचशब्दतन्मात्रादिभ्यःएकोत्तर
परिवृध्यावयादयजदत्यंतेतद्यथाशब्दतन्मात्राच्छब्दगुणोव्योमाशब्दतन्मात्रंसहितास्पर्श
तन्मात्राच्छब्दस्पर्शगुणोव्यवायुःशब्दस्पर्शतन्मात्रसहिताद्वितन्मात्रशब्दस्पर्शरूपरसगंध
गुणाआपःशब्दस्पर्शरूपरसतन्मात्रासहितागंधतन्मात्राच्छब्दस्पर्शरूपरसगंधगुणापृथ्वी॥
यातत्तल्लिंगतानुसारिणश्चशब्दादिभ्यएवंव्योमादिनामुत्पत्तिमिच्छंति॥शब्दादीनांव्योमादिम ॥३॥
हाभूतगुणानांधर्मिणाभिन्नत्वेनएवतंनिदस्यअनुक्तस्योपसंहारमाह॥एवमेषातत्वचतुर्विं
शतिर्व्याख्याता॥तत्रबुद्धींद्रियाणांशब्दादयोविषयाःकर्मेंद्रियाणांयथासंख्यंवचनादेर्विसर्ग

विहरणानिविषयाग्राह्यावचनादानादिविसर्गविहरणानीत्यत्रविषयाइतिसंबध्यतेतेनो
क्तं॥यत्तद्वचनंवचनवक्तव्यमुच्यते॥एवकर्मप्रत्यर्थंतत्तात्रादानंदातव्यंत्रानंदंत्रानंदव्य
विसर्गोविसर्जितव्यंविहरणंविहर्तव्यंखननमुक्तायास्तत्वचतुर्विंशतेरुक्तमेवधर्मीर्नरंचिन्निदर्श
नाह॥ ॥अव्यक्तमहान्अहंकारःपंचतन्मात्राणिचेत्यष्टौप्रकृतयःनशोषाःषोडशविकाराःप्रकृतय
तिन्नपरेषांकारणान्नतान्नअव्यक्तमितिविच्छिद्यपादान्केवलहेतुत्वेनाव्यंप्रकृतिरेवेतिबोधबोधना
र्थंतन्मात्राणिचेतिचकारःप्रकृतयश्चेत्यत्रसंबंधनियमाएकांतकथ्यतेनित्यामस्पर्शोनविद्यते॥
विशेषाइतिएकादशेंद्रियाणिपंचमहान्तानिषोडशविकाराणःकार्यमित्यर्थःत्रास्मिंश्चतुर्विंशति
केत्रचराशौप्रकाश्यत्वेनबुध्यादयःप्रधानन्तात्रतस्तेयत्रस्वंप्रकाशंस्थितायदनुग्रहेणप्रकाश
यंतितत्प्रकाश्यंत्रयमधिन्नतादिभेदेनाह॥ ॥स्वस्वश्चेषांविषयोऽधिन्नतं॥एषांबुध्यहंकारंश्चात्रा
दिबुद्धींद्रियाणांवागादिकर्मेंद्रियाणांनमस्यश्चस्वःस्वश्चात्मीयत्रात्मीयोध्यवसेयोमिमंतमग्रास
कल्पनीयादिलक्षणोधिन्नतंतेष्वन्नतानिमहान्तानिप्राणिनोवा॥एतेबुध्यादेरध्यवसाद्यापा

रसाध्योध्यवसेयादिविषयोन्नतेष्विंतिप्रतिपादितं। केचित्स्वस्वएषांविषयोधिन्नृतसंस्तदइ
तिव्याख्यानयंति॥ ॥स्वयमध्यात्मकं॥ एतानिबुध्यादितिदीनित्रयोदशस्वयमध्यात्ममात्मापि।
आत्मशब्देनस्वशरीरवचनःतेनस्वेशरीरेबुध्यादिकंस्वयमध्यासन्नमितिव्याख्यानयंती॥ अधि
दैवंतुअथबुद्ध्यादीनांएषांहंकास्येश्वरःमनसश्चंद्रमाःदिशाश्रोत्रस्यत्वचोवायुःस्तूर्यश्चक्षषाः
रसनस्यापःपृथिवीघ्राणस्यावाचोऽग्निःहस्तयोरिंद्रःपादयोर्विष्णुःपायोर्मित्रंप्रजातिरुपस्थ
स्येति॥ ॥अधिदैवतमितिदेवतानामधिकृत्यतत्वमधिदैवतंतदेवबुध्यादिषुप्रकटीकरोति।
अथबुद्ध्यहंब्रह्मेत्यादियायादवताविश्वरूपस्यविस्तरवयवाकृत्यन्नासासातस्याधिदैवत्वमा
पन्नाबोद्ध्या।अयंचाधिभूताधिभावोवेदांतेपिवर्णितःयथाश्रोत्रमध्यात्मकंश्रोत्रव्यमधिभूतं
दिशोधिदैवतंस्तूर्योधिदैवतंरसनाध्यात्मंरसनियमधिभूतंवरुणोधिदैवतंघ्राणमध्यात्म
कंधातव्यमधिभूतंभूमिरधिदैवतंवागध्यात्मंवक्तव्यमधिभूतंअग्निरधिदैवतंहस्तावध्या ॥४॥
त्मकंआदतव्यमधिभूतंइंद्रोधिदैवतंउपस्थोध्यात्मंआनंदनियमधिभूतंप्रजापतिरधिदैवतं

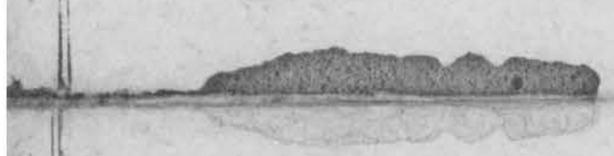

वायूरध्यात्मकंविसर्जनीयमधिभूतंमित्रोधिदैवतंअहंकारोध्यात्मंअहंक
र्तव्यमधिभूतंपादावध्यात्मकंगंतव्यमधिभूतंविष्णोरधिदैवतंबुद्धिरध्यात्मकंबोद्धव्यमधिभूतं
ब्रह्माधिदैवतंअहंकारोध्यात्मंअहंकर्तव्यमधिभूतंरुद्रोधिदैवतंमनोऽध्यात्मंकंगंतव्यमधि
भूतंचंद्रोधिदैवतमित्यादि॥ ॥सर्वेएवावचेतनएषवर्गश्चपुरुषःपंचविंशतितमःकार्यकार
णसंयुक्तश्चेतयिता॥सत्यवचैतन्यप्रधानस्यपुरुषकैवल्यार्थंप्रवृत्तिमुपदिशंति।सर्वएवेषव
र्गोमूलप्रकृत्यादिकोचेतनःकारस्याव्यक्तस्याचेतनत्वेनतत्कार्यस्यमहदादेश्चचेतनत्वात्पुरुषपंचवि
शतितमःकार्यकारणसंयुक्तेइतिकार्येणमहदादिविकारगणेनमूलप्रकृत्यासंयुक्तःसंयोगित
स्यकैवल्यमोक्षार्थंप्रधानस्यमूलप्रकृतेःप्रवृत्तिमुपदिशंत्याचार्याः।कथमचेतनःप्रवर्तेइतित्या
हस्मारादो।नित्यादिःयथाह्यौरभ्रवत्सविवृध्यार्थंप्रवर्त्तते।आदिशब्दाच्चयथैकांतेमकमनीया
कामिनीसुरत्नमश्वोसवेतसुखातिशयोपादनार्थमज्ञंरेतःप्रवर्त्तते॥ इतिह्यर्थः ॥अतऊर्ध्वं
प्रकृतिपुरुषयोःसाधर्म्यवैधर्म्येव्याख्यास्यामःप्रकृतिरव्यक्तंपुरुषआत्मासाधर्मविसदृशोधर्मः।

तेकथंयिष्यामः।तद्यथा।उन्नावप्यनादी।उन्नावमंतौ।उन्नावपिलिंगौ।उन्नावपिनित्यौ।उन्नावपिन
परौ।उन्नौचसर्वगताविति।उन्नावप्यजिगावपि।नविद्यतेलिंगंययोस्तौवलिंगौ।उन्नावपिलयंक्वचि
दपिलयंनगच्छतइत्यर्थः।नविद्यतेपरोयाभ्यांवनपरौ।यतस्तावेवप्रकृतिपुरुषौमहादिभिःपरौपरौ
सर्वगतौतःसाधर्म्यमुक्त्वावैधर्म्यमाह॥ ॥एकात्वप्रकृतिरचेतनात्रिगुणाबीजधर्मिणीप्रसवधर्मि
णीमध्यस्थधर्मिणीचेति।।तयोर्मध्येयैकाप्रकृतिरव्यक्तावरपर्यायासाचत्रिगुणासत्वरजस्त
मोगुणासत्वरजस्तमसांगुणानांसाम्यावस्थायास्थिता।सर्वेषांमहदादीनांविकाराणांबीजमानो
नावस्थिताबीजधर्मिणीत्यक्ष्यते।यावच्चसंहारस्तूतेंद्रियतन्मात्राहंकारमहदादीनामाधारस्तूतेबीज
धर्मिणी।सेवसिसृक्षयाविभूतापुरुषेणसार्धंक्षोभमाणस्यसाम्यावस्थातेःप्रच्युतामहददहंकारा
दिक्रमेसाचराचरस्यजगतःप्रसवीत्रिप्रसवधर्मिणीत्यक्ष्यतेअथमध्यस्थधर्मिणीसत्वादिगुणरा
हित्यासुखादिसपत्त्वात्सुखीसुखमनिलिखंनदुखीविद्विषंनमंमध्यस्थेनवतिप्रकृतिश्चसत्वा ॥५॥
दिरूपात्तोनध्यामध्यस्था।।बहवस्तुपुरुषाश्चेतनावंतोगुणाश्चबीजधर्मिणोअप्रसवधर्मिणो

मध्यस्थधर्मिणश्चेति।बहवइतिदनेकपुरुषाःपुरुषाश्चेनमहदादिकृतंसूक्ष्मंलिंगशरीरम्
च्यतेतच्चयोगिनामेवदृश्यंतत्रशरीरतइतिपुरुषाःअगुणइतिअविद्यमानसत्वादिगुणाःअ
बीजधर्मिणइतिमहदादीनांमहाप्रलयेप्रकृतावेतेष्वनयशनात्मध्यस्थधर्मिणइतिप्रीत्यप्री
तिविवेशदायोगेनेच्छाद्वेषशून्यत्वात्तदुक्तंसांख्येतस्मात्तुविपर्यासात्सिद्धंसाक्षित्वमस्यपुरुषस्य
स्यकेवल्यंमाध्यस्थंद्रष्टृत्वमकर्तृभावश्चेति।इदानीमुक्तमेवतदुपसंहरन्नाहातत्रकारणंतुरूपं
कार्यमितिकृत्वासर्वएवैतेविशेषाःप्रकाराःमहदादिकाःसंसृक्तस्यपंचविंशतितत्त्वस्यपुरुषत्वो
पाधिसत्वादिगुणचंदर्शयन्नाहातत्तंजनत्वात्तन्मयत्वात्तदुपनत्वात्तन्मयत्वात्तदुपनत्वाच्चपुरुषाभवंति।येकेषांदितेषां
तेषांसत्वरजस्तमसांसाम्यंजननंब्रह्मणोमायाकिर्याशक्तेर्येषुतेतत्तंजनाःपुरुषाःसत्वादिलक्षणइत्यर्थःतत्ते
षांभावत्वंतस्मात्तत्तदेवंभूतइतित्वादातन्मयत्वादितिसत्वादिमयत्वात्सत्वादिमयत्वंपुनः।
पुरुषाणांसत्वादिरसेमदादौप्रतिबिंबनात्।यथातडागोदकेप्रतिबिंबितोबिंबस्तज्जोदकप्र
कंपनेनप्रकंपात्मकःकथ्यतेएवंसत्वादिरूपेमहदादौप्रतिबिंबितापुरुषाःसत्वादिसमयादिएव

वन्तवंतिनत्र वास्तवंसत्वादिमयत्वंतादृशाच्चतन्मयत्वांतत्त्वक्षणश्चोतद्गुणः सुखीनोद्वेनो
ऽश्वपुसयोनवंतिगवीत्रतेः सत्वादिनिजनंव्यक्तियस्तमहदादेस्तत्रदंजनंतदस्यास्तीतिमन्वर्थी
योकारप्रत्ययइतिसंबंधात्पुरुषस्यसत्वादिनिरेवांजनंमहदादीनांक्रतत्सइत्याहतन्मयत्वात्
सत्वादिप्रकृतिकारणत्वात्तेषांतदंजनत्वंचतिविकारस्यापिविकारीवस्त्रसंयोगात्॥यथासंध्यारा
गिरविकिरणसंयोगादरुणागतालोपलेनइति॥इदंवोक्तस्यसर्वदर्शनस्यैकीयमतत्वंदर्शयन्नाह॥
इत्येकइत्यादि॥शर्मतदर्शयन्नाह॥वैद्यकेकेचित्स्वभावमीश्वरंकालंयदृच्छांपितथा॥परिणा
मंचमन्यंतेप्रकृतिंपठ्यदर्शिनः॥अन्येकेस्वभाववादिनःसर्वस्यप्रकृतिःकारणमूचुस्तथाहि॥कःकं
टकानांप्रकरोतितीक्ष्णंविचित्रभावंमृगपक्षिणांचामाधुर्यमीक्षुकटुतामरीचेस्वभावतः॥सर्व
मिदंप्रकृत्तमितिईश्वरएवोर्विपर्वतदर्यादेर्जंतूनांस्वर्गनरकादेश्चकारणमित्यन्येनुक्तंच॥अज्ञ
ोजिंतुरनीशोयमात्मनःसुखदुःखयोः ईश्वरप्रेरितोगच्छेत्स्वर्गनरकमेववेतिकालएवजगतःस
ृष्टिस्थितिप्रलयनिमित्तमितिकालकारिणोक्तंचज्योतिःशास्त्रविदाश्रीश्रीपतिनाप्रभवविश्र

रतिमध्यज्ञानवध्यानितांतंविदितपरमतत्त्वायत्रतेयोगिनोपि॥तमहमिदानिमित्तंविश्वजन्मा
व्ययानामनुमितमनिवंदेनग्रहैःकालमीशमिति॥योप्रतोन्नवतितन्ननिमित्तमितियादृच्छिकाः
यथाऽरणारणिनिमित्तोवह्निरितिइदंजन्माजितोधमोधर्मोनिपतिः॥सेवसर्वस्यकारणमितिनि
यतिवादिनःप्रधानमेवमदहंकारादिरूपतयापरिणतंसर्वस्यनिमित्तमितिपरिणामवादिनःएत
त्सर्वमत्रानुमतंसर्ववेदपारिषदत्वादाहुर्वेदस्यसुश्रुताचार्येणापिस्वभावादेतेदनिमित्ताःषड्विधा
याःप्रकृतेरुदाहरणान्यनिहितानित्रस्वभावस्यतावच्चकारणत्वमाह॥अंगप्रत्यंगनिर्वृतिःस्व
भावादेवजायतेपुनश्चसन्निवेशःशरीराणांदंतानांतपनोष्णवीतलेष्वसंभवोयश्चरा-मेवृत्तच
भावतइतिपुनश्चोक्तंधातुक्षुद्धीणभगरीषुवर्धितधातिमोसदास्वभावप्रकृतिरुच्चानरवकेशा
विति॥क्षितिरितिपुनरप्याह॥निष्प्रहेतुस्तमःसत्वंबोधनेहेतुरुच्यतेस्वभावएववाहेतुर्गरियान्प
पिकीर्ष्यतेइतिअत्रत्रापिकोस्वभावोवस्त्वघवोमृक्षास्तथालावरूपीलताःस्वभावाकुरवोमाषावराह
महिषादयइतिईश्वरोपिवक्ष्यतेजीवितादेकारणचेनादाहृतंवथाहिजाठरोभगवान्नग्निरीश्वरो

स्यस्यवाचकः सोऽस्माऽऽसानदादामोचिचकेनैवशक्यतेऽग्निमूलंबलिंपुंसांबलमूलहिजीवि
तंमितिकालस्तुशीतोष्णलक्षणऽतुकंच॥महान्तूतविशेषास्तुशीतोष्णसुखदुःखनेदतःकालइत्यध्यव
स्यंतिन्यायमार्गानुसारिणइति॥अथंचस्तुचर्याध्यायोदोषाणांसंचप्रकोपोपशमऽरेणहेतुरुक्तः
यदृच्छयापुनलब्धितत्राकास्मिकपदार्थोविनावःउक्तंच॥यच्छेदयाचोपहतानियाकंपाकक्रमेणो
पचरेद्विधिज्ञःइत्यादिनियतिरपिधर्मोतद्धेतुत्वमाहाब्रह्मस्त्रीसज्ञानवधपेरस्वहरणादिनिःकर्मि
क्रियापरोगरागस्याकुऊक्षस्यसनवांकर्मजव्याधयकेचिदितिचोक्तांपरिणामस्यतुश्चमाहाजठराग्नेः
सुसंयोगाद्यदेतिरसांतःरसानांपरिणामोनौसकनिकइतिस्मृतंनतावदोषधयःकालपरिणामा
त्परिणतवीर्याबलवंत्योहेमंतेनवंत्योयश्चसम्यक्परिणतस्याहारस्यसारोरसःएवंबालानामतिर्य
चापरिणामाछुक्रप्राऽऽर्भवोनवतिऽइछमाताःषऽसूक्तयोवैद्यकानुगतादर्शिताःननुस्वभावाद ७
यःषऽपदार्थाःत्रकृतेरसरूपायाःपर्यायाःसुरथवाऽन्यार्थानिधायित्वमनिन्नार्थिनत्वेपिवित्यऽ ॥७॥
यंकिमेतैःस्वभावादिनिनिन्नार्थैःकिंचिस्वभावनकिंचिदिश्वरेणनिमित्तत्वाज्जगदादद्यतेऽतैतस्च

स्वभावादयःपथक्पथक्गेवविश्वजनसमर्थाइत्यनेकविविधाकल्पनुत्पाद्यनैऽऽचार्येण
ग्रंथंविहायास्वभावादयःप्रकृतेरष्टरूपायाःपर्यायत्वेनाभिहिताःयस्तुवैद्यकेस्वभावमीश्वरंका
लंमिसादिवाक्येनविपुलदर्शिभिःस्वभावादीनिभिन्नमेवप्रकृतित्वप्रतिपादितंतन्नथास्वरूपेण
तेषामवभासायतःपरमार्थतस्तुगुणत्रयात्मिकाप्रकृतिरेवकारणंयतःस्वभावादयश्चारःप्रकृ
तिपरिणामस्यधर्मोविशेषतयाप्रकृतिर्वावर्तनेवतितथाहिस्वभावस्तुचसत्त्वरजस्तमसां
विकाराणांइष्टियोंवीदीमहान्तूतानांचपरिणामस्यताद्दशाविशेषइतिप्रकृतिपरिणामादन्योन
भवतिनियतेरपिपूर्वकृतससत्कर्मरूपायाःरजोगुणपरिणामलक्षणत्वेनप्रकृतेरन्यत्वंका
लोपिचंद्रार्कादिगतिक्रियालक्षणःतत्रचमहान्तूतानांपरिणामलक्षणत्वेनप्रकृतेरन्येवंविशे
षात्तुशीतोष्णादयोभवंतिनकुतोमहान्तूतविशेषास्तुशीतोष्णसुखदुःखनेदतःकालइत्यध्यवस्यंतिन्या
यमार्गानुसारीणःइतिक्रियत्वेरजसोगुणयारेमाणमत्वामहान्तूतपरिमाणमविशेषत्वाच्चनका
लस्यप्रकृतेरन्यत्वंईश्वरश्चपंचविंशातितमःपुरुषःप्रकृतेःभोगकर्तृत्वकारणत्वेनोदाहृतएव

यदृच्छाकदाचित्स्वकान्नूतपरिणामविरोधान्नास्या।किंचास्मिन्शास्त्रे प्रकृतिपरिणामात्मकविश्वप्र
पञ्चतेातथाहि।सात्विकंकायलक्षणंतथासत्त्वबकुलमाकाशमित्यादिगवित्वम्यथाख्यातियथा
वैद्यकेऽविप्लुतदृष्टिःस्वभावादीनांगांप्रकृतेत्वंप्रतिपादयंतितेचस्वभावादयःसमुच्चयेनजगऽ
सतोकारणन्नूतः तत्रापिप्रकृतिपरिणामास्योपादानेकारणस्वभावादीनांपंचानानिमित्तकारणवि
ति।एकीयमानेनकारणेनन्नस्पंकार्यमित्यादिवाक्योक्तकारणमयत्वंकार्यस्यप्रतिपा।---कारण
मयत्वंप्रतियादयन्नाह।तन्मयान्येवनूतान्येवचादिरोतातन्मयानीति।अवकाशेचलोष्ठइवस्व
स्वभावादिधर्मविरोधात्तुतिप्रकृतिपरिणामयानिनूतान्याकाशादीनितद्गुणान्येवेतिसत्वरज
स्तमोगुणान्येवसत्वबकुलाकाशमितिश्रुतत्वातागवीद्युतनोज्ञातानिनूता।नीतिपठित्वाख्या
ख्याति।ततःस्वभावादिनिमित्तकारणात्प्रकृतिपरिणामात्सचोपादानकारणानिनूत्याकाशादीनि ॥८॥
तद्गुणानिकारणगुणानितेभ्यतल्लक्षणकस्मोन्नूतग्रामोव्यजन्यते।तस्योयोगोहितश्चिकिंसाप्रति
सर्वदान्नूतेभ्योहिरंयस्मानास्तिचिंताविकिंसितेभ्यकाशादिनूतेस्तल्लक्षणकस्मःसमस्तान्नूतग्रा

मस्थावरजंगमात्मकोव्यज्यतेविविधौजसितान्नूतानांपृथिव्यादीनांपुनर्लक्षणंशिरमुस्क
ठिनत्वमित्यादितल्लक्षणस्थावरजंगमात्मकोन्नूतग्रामःतस्यपंचन्नूतारब्धस्यन्नूतग्रामस्यरोपकका
र्योपकारकत्वेनव्यवस्थितस्यउपमोगःप्रयोजनंश्रुतिःकथितःचिकिंसाप्रतिरोगायनंलेयेही
त्यसर्वप्राणित्यरोगेवस्थितेचकालेऽकृतायस्मातेभ्यःपंचमहान्नूतग्रामेभ्यःपरंचिकिंसकेचिंतानाा
स्तितद्भक्तमाध्येयध्यायेतत्रास्मिन्पंचमहान्नूतारब्धस्येवन्नूतग्रामस्यचिकिंसोकरणत्वं।अतोन्नूते
भ्यःपरंपदव्यक्तादितत्रचिंतानास्तिअयमेवार्थोन्यत्रापिनिर्दिष्टइतिनदिशयन्नाहायतोहीतितस्मं
नवद्रव्यसमूहोन्नूतादिरुक्तएतत्सूत्रंबीजंध्यायेव्याख्यातंअत्रापिकिंचित्शिष्यावबोधायव्याख्या
तेातत्तस्यपुरुषस्यसंन्नवद्रव्याणिशुक्रशोणितादीनितेषांसंमूर्छेसंयोगोविशेषःकथंन्नूतः
न्नूतादिर्न्नूतंनव्यंपृथिव्यादिकमादिमूलकारणंयस्यसातथानपरंपुरुषस्यन्नवद्रव्यस्यन्नूतादि
त्वानिधानान्नूतेभ्यःपरचिंतानास्तिकिंचिदस्मादपीत्याशंक्याह।नोन्निक्तानिचेंद्रियाण्यायुर्वेदवर्ण्य
तेातथेंद्रियार्थेइंद्रियाणिश्रवणस्पर्शनघ्राणानिनोन्निक्तानितथाचोक्तं।पंचन्नूतात्मकत्वेतिस्वश्रोत्रे

स्पर्शनवायुदर्शनेतेजसनक्षुटंसलिलंरसनेर्भूमिर्घ्राणंतस्मैनिरूपनइतिइंद्रियाणामर्थः।शब्द
स्पर्शरूपरसगंधाःतेचायुर्वेदशास्त्रेतथानोक्तिकाइत्यर्थः।उक्तंच।शब्दोवैकायसःस्पर्शोवायवीय
प्रकीर्तितःरूपमाग्नेयमाप्यंरसोगंधःसुपार्थिवःइंद्रियाणामिंद्रियार्थानांपंचनोक्तिकत्वेपियस्मात्त
स्यत्रयत्रेंद्रियेआधिक्यंतेननेनेंद्रियेणतस्यतस्येवगुणाग्राह्यादयोगृह्यंतइतिदर्शयितुमाह।इंद्रिय
णेंद्रियार्थेतुस्वंस्वंगृह्णातिमानवःनियतंतुतुल्ययोनित्वात्तान्येनान्यमितिस्थितिः।।इंद्रियेणचक्षुरादि
रूपादिकमात्मियंमानवतुपादत्तेतद्यथातेजसंचक्षुस्तेजसमेवरूपमादत्तेपार्थिवंघ्राणेंद्रियंपा
र्थिवमेगंधमादत्ते।एवंशेषेष्वपिबोधव्यंनियतमात्मीयंकृतइत्याहतुल्ययोनित्वादिति।एकभूते केतु
तत्सभूतंहिखयोमेवाहिधावतितुल्यमेवतुल्यंतमेवस्पष्टीकुर्वन्नाहनान्येनान्यमितिअपरमिति
सांख्यादिभ्योनेदमायुर्वेदस्यात्मनिदर्शयन्नाह।।नचायुर्वेदशास्त्रेउपदिश्यंतेसर्वगताःक्षेत्रज्ञाः। ॥६॥
किंदद्यपूर्वदेवेषुपुरुषस्यपादेशवर्त्तिनोनित्यत्वंस्यादित्याह।।नित्याश्चानउपदिश्यंतइतिशेषः
नित्यंचंकथमित्याहअसर्वगतेषुचक्षेत्रज्ञेषुनित्येषुचपुरुषव्यापकानुक्तभूदाहरंतिकेचुनिति

त्मसूक्ष्मापंचभूतात्मकायेसन्निपातेषुसंयोगश्चनिष्पद्यंते॥एवएवचसूक्ष्मपुरुषाणांपंचमहा
भूतानांचसंयोगोवैद्यकेषद्धातुकःपुरुषःपरिसंख्यातःऋतःपरिसंख्यातइत्यार्षेक्याध्यायोक्तंवाक्यदर्श
यति॥ ॥यतोनिरुक्तंपंचमहाभूतशरीरसमवायःपुरुषइतितस्यकिंचित्प्रियोगात्वंप्रायुक्तनिद
र्शयन्नाहकर्मपुरुषइतिकर्मफलसंयोगित्यर्थःतेनचिकित्सितकर्मफलमप्यवाप्योत्कर्षंनयतिइदा
नीतस्यैवकर्मपुरुषस्यशरीरात्मनोःसंयोगकारकेनमनसासंयोगोयेगुणास्तत्पद्यंतेतानाह॥तस्यसु
खदुःखेच्छाद्वेषोप्रयत्नःप्राणापानवुन्मेषनिमेषोबुद्धिर्मनःसंकल्पोविचारणास्मृतिर्विज्ञानमेधृच
तयोपविषयोपलब्धिश्चगुणाःतत्रसुखंचतावत्तत्रकुलवेदनियोदुःखंचतावत्तत्प्रतिकूलवेदनियं
इच्छाचभिलाषःद्वेषोप्रीतिलक्षणःप्रयत्नःकार्यश्लेष्वसादःप्राणेवायुर्वक्रसंचारीअपानःपक्वाशय
स्थितिरधोगमनशीलःउन्मेषनिमेषौचक्षुष्योन्मीलनेनिमीलनेबुद्धिर्निश्चयात्मिकामनःसंज्ञाया
मकारतस्यसंकल्पोमनसःविचारणापुनर्भूपोहात्मांचविशर्मःस्मृतिर्वानुभूतस्यार्थस्यस्मरणंविज्ञा ॥१७॥
नंशिल्पशास्त्रादिबाधःअवधवसायोबुध्येव्यापारःविपर्यासोन्नाद्यादीनामुपलब्धिरवगतिर्विषयो

पलब्धीगवीड॥सुखंप्रीतिःदुःखमप्रीतिःइच्छास्कंदेवरनिलाषःद्वेषोदुःखद्वेषर्मनःप्रयत्नोमनप्रवृ
त्तिकरणमादंमनःसंकल्यात्मकलक्षणंतस्यसंकल्प्योविषयेषुदोषगुणकल्पनाशेषंसमाएतेकर्मपुरु
षस्यषोडशगुणाःएतएवकव्यईत्यवंतेपुरुषगुणानभिधायशेषान्सत्वादियुक्तस्यमनसोगुणानिवि
शन्नाहसात्विकाश्चानृशंस्यंस्यसंविभागरुचितातितिक्षासत्यंधर्मआस्तिक्यंज्ञानंबुद्धिर्मेधाधृतिस्मृतिर
निर्लोभश्चेष्टाशास्त्रंकूरंकर्मकारित्वंसंविभागरुचितासविज्ञप्तोक्तुमनिलाषुकताअतितिक्षाद्वा
मासत्यंह्रीतद्विनातथंवपोवातथंवक्तोवाधर्मःकापवाज्ञनोनिःसुचरितंत्रास्तिधर्मीमाह श्लोकादिका
मितिबुद्ध्याचरतास्तिकस्तद्भावश्चास्तिक्यंज्ञानमात्मज्ञानंबुद्धिस्तत्कालविषयामेधार्यंयावधारणं
शक्तिधृतिर्मनसोनियमात्मिकाबुद्धिःफलापरेच्छयाबुध्याश्रेयःकर्मकारणमनर्लोभःराजसाःदुःख
बहुलताश्चधृतिरहंकारस्याकृतिकत्वमकारुण्यंदंभोमानोदर्पकर्मक्रोधश्चतिर्मनसंज्ञाधिरता॥
आकृतिकत्वमिथ्यावचनशीलताभवीड॥आहतिकंत्वमितिपाठित्वामनसःशीतलतेत्याह॥आका
रुण्यंनिर्दयत्वमोहोदंभःकृतहचिताभिमानश्चात्मन्युक्तर्मबुद्धिःश्चदंकारादयःपूर्वंव्याख्याताभवीड

अदनेशीतलताचनाऽनशीलतेतिपठंति।तामसाविषादित्वंनास्तिक्य
मधर्मशीलताबुद्धिनिरोधोज्ञानधर्मेधस्तमकर्मशीलतानिद्रालुचंचे
ति।विषादोस्यास्तीतिविषादीत
इवोविषादित्वंमूढताअधर्मशीलंचनावेधर्मशीलत्वंऽमेधस्यंऽइदबुद्धिचंअकर्मशीलताकर्मण्यत्व
साहःमहान्सत्वगुणान्निर्दिशन्नाह॥ ॥अंतरीक्षाशब्दाःशब्देंद्रियंसच्छिद्रसमूहोविविक्तनाचा।अंत
रीक्षाआकाशान्सत्वगुणोशब्देंद्रियशब्दादिकमिंद्रियंविविक्ताशरीराणांनावानांशिरास्नाअस्थिस्थिशि
थ्रतिनोजातिअक्रियोमिथःपृथक्ंगवीऽविविक्ताइत्यस्यस्थाने विव्यक्ताइतिपठंति।व्याख्यान
यंतिचाविरिक्तानिरिक्ताचायव्यास्तस्पर्शःस्पर्शेंद्रियंसर्वचेष्टासमूहःसर्वशरीरस्पंदनंलघुताच
स्पर्शेंद्रियंत्वक्सर्वचेष्टासमूहोनमनोन्मनादिसर्वक्रियासमूहःकायवाङ्मनःसमूहोइत्यन्येस्पंद
नंचलनंतेजसाओष्यंपुनश्चक्षुरिंद्रियंवर्णसंतापोज्ञानिह्रुतापक्तिरमर्षःस्तेद्यंशौर्यंचरूपलावण्ये
स्पाद्रियंचक्षुः।वर्णोगौरत्वादिसंतापोज्ञानिह्रुतादीप्ततापंक्तिरमोग्निकृताहारपरिणतिः।अम
र्षक्रोधस्तेद्यंमाधुक्रियाशौर्यंविक्रांतताआप्याव्यरसारसंद्रियंसर्वंद्रवसमूहोयुक्तताशैत्यंस्नेहोरेतश्च। ॥३३॥

सव्यऽअसमूहोघ्राणमलेषुइतिमंत्रव्याख्यानेवदन्॥ ॥पार्थिवास्तुगंधोगंधेंद्रियंसर्वसमूहोयु
क्तताचेति।सर्वमूत्रसमूहोदोषधातुमेलेषुयःकश्चित्काठिन्यतिन्यवदन्॥अथाकाशादिसत्वा
दिगुणमयत्वंदर्शयन्नाह॥ ॥तत्रसत्वबकुलमाकाशपक्षाकाशयेकत्वात॥ ॥रजोबकुलोवायुः
चलनात्वात्।सचरजोबकुलोग्निःप्रकाशकत्वाच्च।सत्वतमोबकुलाआपःस्वच्छचाप्रकाशत्वादावर
णाच्च॥ ॥तमाबकुलापृथिवीअत्यंतावरकत्वात्।श्लोकोक्तवचनतःअन्योन्यानुप्रविष्टानिसर्वाणि
तानिनिर्दिशेत्स्वस्वेऽव्येषुषुसर्वेषांमत्कंलक्षणमिष्यतेतत्राकाशोमासतेप्रविष्टंशा
ब्दगुणत्वान्मासतस्याआकाशमासतौतेजसिप्रविष्टोशब्दस्पर्शस्तारसगुणत्वात्तेजसःआकाशम्
सतेजोंसितोयऽमेप्रविष्टानिशब्दस्पर्शरूपरसगुणत्वात्तोयस्याआकाशमसतेजस्तोयानिपृथिव्या
मनुप्रविष्टानिशब्दस्पर्शरूपरसगंधगुणत्वात्पृथिव्याःएवंव्योमादितोनजलोर्वीपर्यंतपरस्परमनु
प्रवेशत्वेनावस्थितानामन्योन्यानुप्रविष्टमुक्तंअन्यपुनरन्योन्यानुप्रविष्टमन्यथाभावेतुतत्रको
पिभूमिरणरूपाणिवस्तिसूक्ष्मरूपतोयतेजोनुगतमासतस्यसंचरणादाकाशेपवनंदक्षनवो

यान्यपि बोधव्यानि तथा वायव्याकाशव्यवस्थितं लाघवत्वात् अनुष्णशीतस्पर्शोपि दिव्यौषधिषु
रिष्यते दाहकतेजस्यायुक्तशीतसोमसंश्रयात् इत्यनुचाक्षायो तेजोऽग्निरपि तिष्टः नूरप्यणु
त्वविशेषणमाश्रित इति तथा तेजो द्रव्यं घ्राकाशव्यवस्थितं व्यापकत्वात् पर्वतोपि प्रेरणात्मकत्वात् तेजोद्रव्य
पानीयमप्यनुमीयते कार्यकारणयोरैक्यत्वात् कारणतो यं कार्यं च तेजः अस्रोग्निरित्वात् नूमिरपि
धूमादिरूपेण तेजसि ध्यवस्थिता अथतोयद्रव्ये घ्याकाशव्यवस्थितः तरंगबुद्बुदादिकारणत्वात्
यद्रि रूपितो येव्यवस्थितः ततएवोत्पन्नत्वात् तु कं चाम्भोग्निरसतेजसमन्वितो लोहमुष्णिनं र
यांसर्वगतं तेजःस्वाम्योनिषुशाम्यतीति नूरपि तायेण रूपेणव्यवस्थितं तथाष्टविधामपि आका
शपवनदहनतोयानिक्षितान्मविनूमिप्रविभागीयेपंचविधायान्नूमेः प्रोक्तत्वात् इह माकाशादि
नूतानामन्योन्यानुप्रविष्टत्वमाकुः यस्मेन इलक्षणेन पार्थिवादिव्यपदेशोदर्शनाद्दास्वच इत्यादि
स्वेस्वेकार्ये द्रव्ये सर्वेषांआकाशादीनांयस्मंल्लक्षणमितिआकाशद्रव्यलक्षणं यस्मिन्नित्यादिवोद्ध ॥३२॥
व्यं ॥ ॥अष्टौप्रकृतयः प्रोक्ताविकाराःषोडशैवतु दात्रत्वाश्चसमासेन स्वतंत्रइति अष्टौप्रकृतयः

प्रोक्ताविकारेः अव्यक्तंमहानहंकारःपंचतन्मात्राण्येषोविकारःषोडशैवत्विति श्रोत्रत्वक्चक्षुर्जिह्वा
घ्राणवाग्यतस्तोयरणपायुपादमनांसीत्येवमेकादशेंद्रियाणि आकाशपवनदहनतोयनूमय इति
पंचनूतानीत्येवंषोडशविकारःदात्रेस्थूलसूक्ष्मदेहंजानीतिदोत्रज्ञःपुरुषाःसमासेनसदोषेण एवं
पंचविंशतिस्तत्वान्मुक्तानि स्वतंत्रेशास्त्यतंत्रेपरतंत्रेशास्त्राकतंत्रेसांख्येच ॥ ॥इतिशारीरेनिबंधेसं
ग्रहेप्रथमोध्यायः ॥ ॥नवाग्नेयनमः ॥ ॥सर्वनूतचिताशारीरेशुक्रशोणितायाःसानिपातेव्यनिव्य
ज्यंतइतियदुक्तं अतत्रशुक्रशोणितयोशुद्धरेवसन्निपातेषुदोषत्रयाश्चानिव्यज्यंतेअतस्तयोशुद्धिंप्र
तिपादयीतुकामंप्राह ॥अथातःशुक्रशोणितशुद्धिंव्याख्यास्यामिविदुष्टशुक्रस्येतिव्याख्यादिनिःष्टथक्समु
दितेदुष्टशुक्रतामाह ॥वातपित्तश्लेष्मदूषणपन्नथिप्लुतिरुग्दर्शनंमूत्रपुरीषरेतसः प्रजोत्पादनेन
समर्थः एकेनूतरेतसपुरुषागमोत्पत्तौनक्षमानवंतीतिपिंडार्थगतेषुवातवेदनंवातेपित्तवर्णवेद
नंपित्तेश्लेष्मवर्णवेदनंश्लेष्मणादूषणगंधानल्पंचरेतनेनग्रंथिनूतश्लेष्मवातान्मोप्लुतिरुतियनि
नवंपित्तपित्तश्लेष्मन्मांद्दर्शनंप्रायुक्तंपित्तमारुतान्मोमूत्रपुरीषगंधिसन्निपातातेषुवातादिदुष्टेषु

मध्ये वा ते नयच्छुक्रं दूषितं तद्धातवेदनेन वर्तितं तत्र वातवर्णश्चरुणकस्यादयः यद्यप्यत्र रूपं चा
र्थिवर्णं संक्षुब्धस्तथा वातदुष्टेऽप्येरुणकस्योवा ते नवर्णेन वर्तत इत्यदोषः वातवेदनास्तेदृग्भेदनाद्यः
ननु कथमेकस्माद्धातोरनेकवेदनाविशेषास्तोदादयः सत्यं बहुकारणप्रकोपात्तस्येति गंधस्तु वार्षिनो
स्येवापित्तेनयच्छुक्रं दूषितं पित्तवर्णवेदनवर्णेन वर्तितं पित्तवर्णः पीतनीलादयः पित्तवेदना दाहश्चो
षादयः पित्तदूषेशुक्रेनुक्तोपिगंधः रुणपपुरीषयोर्नेत्रवक्ष्यमाणोदृष्टमः श्लेष्मणायवक्रं दूषितं तद्रू
पगंधिः श्रनल्पंबहुलोश्रत्ररक्तेनेतिव्याख्येशोस्तेते लदधवत्यतोरक्तस्यापि दोषाएवरूषिताः
श्लेष्मवातास्तांयच्छुक्रं दूषितं तन्ग्रंथिवृतेग्रंथिसदृशंग्रंथिलंनवतीत्यर्थः पित्तश्लेष्मास्तांयद्दूषितं त
दृदितदृश्यसदृशंनवतीद्धाणंपित्तामारक्तास्तांनवतितस्यलक्षणंप्राक्दोषधातुमलक्षणेपदर्शि
तंनिर्यधातुक्तांग्रंथ्यादयस्तेद्विदोषजास्तेद्विदोषवर्णवेदनाबोद्धव्याः सन्निपातेनयच्छुक्रंदूषि ॥३३॥
तंमूत्रपुरीषगंधीनवतितेषां -- साध्यासाध्यनेदंदर्शयन्नाह तेषुरुणपग्रंथिषूपद्रवीणरेतसः

शुक्रसाध्यंमूत्रपुरीषरेतसोसाध्यंतितेषुमध्येरुणपादयश्चत्वारः रुक्षसाध्यामूत्रपुरीष
गंधीरेतिमोसाध्यः शेषाश्चर्थएवसाध्यः इदानीशुक्रविषयंप्रतिपाद्यत्तवशोणितविषयमितिप्र
तिपादयितुमाह ॥ ॥आर्तवमपित्रिदोषैः शोणितंचतुर्थैरेकद्वैः समस्तैश्चोपसृष्टमबीज
नवति आर्तवमपियदाएथक्दोषैः शोणितंचतुर्थैरेकद्वैः समस्तिश्चोयसृष्टंतदाश्चबीजंनवतीत्यथ
पिडः तस्यविज्ञानायपर्यदर्शयन्नाह नदपिदोषवर्णवेदनाभिर्विशेषं तदपित्रिआर्तवमपिदोषव
र्णवेदनाभिः शुक्रदोषेराख्याताभिः तेषामसाध्यसाध्यसाध्यनेदंदर्शयन्नाह तेषुरुणपग्रंथिपू
मद्धीणमूत्रपुरीषमेसोध्यं प्रकाशमसाध्यासाध्यमन्यश्चेति मूत्रपुरीषप्रकाशमितिगंधवर्णादि
भिर्मूत्रपुरीषतुल्यंसासाध्यमन्यश्चेति एकैकदोषजानितंत्रयं शुक्रार्तवदोषायापानभवंतिव्याधि
स्वाख्याताइदानीशुक्रदोषाणांचिकित्सितमाह ॥ तेषांव्याधानशुक्रदोषास्त्रीस्नेहश्चेदादिभिर्जे
येत्रक्रियाविशेषेर्मतिमांस्तथाचोत्तरवस्तिभिः तेषुशुक्रदोषेषुमध्येत्र्याधान्त्रीन्शुक्रदोषान्स्ने
हस्वेदादिभिर्जयेत्रक्रियाविशेषैः तरजयेदितिसंबंधः आदित्यग्रहणादमनविरेचननिरूहानुवा

स्नोत्तरवस्त्योर्यथादोषंग्राम्यानिवावगंतथानि। पुनरुत्तरवास्तिकथनंक्रियासुप्राधान्यसूचनार्थं॥ ॥पाययेत्तेनरंसर्पिर्नीषकृष्णेरेतसी॥धात्रुकापुष्पखदिरदाडिमार्जुनसाधितापाययेद्यथावा सर्पिःसात्रुसारादिसाधनं।धात्रुकादेःकल्केकरसायामासादितोसात्रुसाराधिसाधितमित्यत्रापिकल्ककषायाभ्यामेव॥ ॥त्रैधिन्यृतेसदिसीधुंघालाक्षोवापिभस्मनि।सद्यीसिद्धमितिसद्यःकल्ककषायाभ्यांसिद्धंपालाक्षोवेत्यादिग्रस्तच्छतंपाकायत्योज्यं॥पल्लषकंवटादिस्तोक्ष्यःप्रक्षेचसाधितोपल्लषकवटादिस्नामितिपल्लषकादिन्यग्रोधादिगणाभ्यामित्यर्थः॥ ॥प्रायुक्तंवृद्धतेयच्चतत्कार्यंक्षीणरेतसी॥प्रयुक्तंस्वयोनिवर्धनंद्रव्यंयवृद्धतेयच्चेतियच्चद्दीणबलिभेकरणेवद्यंते॥विदुग्धनेत्तुपिबेत्सिद्धंचित्रकोशीरवीरीयुक्तिःस्नेहादिश्चक्रमकार्यषड्स्वेतेषुविज्ञानतोविदग्धनेमूत्रखरीषप्रकाशिरेतसिविद्ग्धेनात्रपुरीषंमूत्रंचगृह्यते।मात्रमात्रवाचकत्वाद्विषड्राद्यसर्पिरित्यत्रापिप्यनुवर्तनीयोविद्ग्धेनसाध्येपिदुःखकारीविड्गंधायनयनार्थंचित्रकादिनिःकल्किकृतैः।कृतएवंनत्रुसर्वथासिध्यर्थं ॥१५॥ त्रसाध्योनेतिसाध्यत्वमितिवचनात्।सर्वेषांव्रणपादीनांसामान्यचिकित्सितमाह॥ ॥स्निग्धंवातंवि

रक्तंचनिरूढमनुवासितं॥योजयेच्छुक्रदोषार्त्तेसम्यगत्युरवास्तिना॥इदानीमेकीयतमाह।स्फाटिकानंद्रवंस्निग्धंमधुरंमधुगंधिचाज्यंकमिछंतिकश्चिल्लतैलक्षौद्रनिभंतथा॥ ॥विधिमुत्तरवस्त्यंतंऋषीदार्त्तवशुद्धये॥स्त्रीणांस्नेहादियुक्तानांचतस्रश्चर्तवार्त्रिषुऋर्यात्कल्कानिष्वाकंश्च।पियथान्याचमनाचिच॥उत्तरवस्त्यंतोउत्तरवस्त्यवसानंतत्रयथादोषंवमनादिउत्तरवस्तिःपुनःसर्वेष्वेववातादिरुरक्षाश्चस्नेहास्यांनेसदिकःस्नेहिकश्चाआर्त्तवयहणादेवस्त्रीयहणादेवस्त्रीयहणेत्तद्वेपुनःस्त्रीग्रहणंसमानागतयोवनप्रापणार्थंचतसृष्विति।वातपित्तश्लेष्मशोणितत्रुतासु॥गवीत्रुचत्रुस्रुष्वित्यत्रचत्रुर्थश्शोणितकृतक्रतिर्नृतविश्रेगंधिशोणितार्त्तवार्त्तिमन्यतेतस्याएवसाध्यत्वात्।नत्रुकणपगंधेवार्त्तिस्नस्यावस्रमाणत्वात्।कल्कादयस्त्रयोनिष्पापसुकथिताःवातादिदोषहरद्रव्यत्वात्॥आचमनंयोनिप्रक्षालनोदकं॥तदपिवातादिदोषहरद्रव्यंकृतं॥यंधिनृतेपिबेत्पाणंऋषणंवृक्कौचा॥दुर्गंधेप्यसंकाशेमज्जत्रुल्यतयार्त्तवे॥इतिगंभिर्ययोमसे॥कफपित्तहरद्रव्यार्थंमज्जत्रुल्येद्विदोषमलिनेतथाशब्दुर्गंधइत्यथापियोजनीयंतेनमूत्रपुरीषगंधवतीतिगम्यते।गवीत्वत्रदुर्गंधकणपगंधिनीष्यसंकाशेकृतिष्यो

मयेमज्जतुत्पत्तिदोषमलिनइति। व्याख्यातिक्षीणंचेत्यादि। शुक्रमित्यग्रेसम्बध्यतेइति। अत्रशुक्रक्षयादीनां
पंचनामसाध्यानामङ्गेभ्यआहरणंमयैनयनार्थंचिकित्सितमतिपादनेनतुसर्वथासिध्यर्थंतेषामसाध्यत्वात्।
नक्तभ्रियंश्रीचंदनं।।चंदनंरक्तचंदनं। गवीतुनक्तभ्रियंश्वेतचंदनं।।चंदनगोशीर्षंचंदनंवरंतृतीय
क्तचंदनं।।तस्यहिगंधापहरणात्रक्तेरक्तनावात्।।वातादिदुष्टान्नवाति। घ्वंसामार्यचिकित्सामतिदेशेन
निर्दिशंनाह।।शुक्रदोषहरणंचयथास्वमेवचारणं।योगानांशुद्धिकरणंश्रोत्रार्क्षिषु।।शुक्रदोषहरणंस्ने
हस्वेदादिषुवाणंयथादोषंयोगानांरसायनवानीकरसूत्रदोषप्रतिषेधोक्तानांश्रोत्रादिषुवानाद्यकैकदो
षजनितास्वर्क्षिवार्क्षिषुशुद्धिकरणमवचारणंकार्यमितिसंबंधः।अत्रश्रोत्रार्क्षिवर्त्मदुष्टानांपथ्यमाह।।।।अत्र
न्नेक्षालियवंगोधूमंहितंमांसंचपित्तलं।।अत्रन्नेनाज्यनार्थे। अदुष्टार्क्षवर्त्मलक्षणमाह।।शास्त्रासकमतिम
यंतुयद्यालक्षारसोपमं।।तदर्शवंप्रशंसंतियद्यासोतुविरंजयेत्।।यद्वार्क्षवर्त्मवासीत्यंशुष्कमुदकप्र ।।१५।।
क्षालितंचासोनविरंजयेत्।।रोगोपेतंवस्त्रंनकुर्यात्।।तत्रश्रासंसिगर्ह्यजननायेनिरोषः।।तस्मेवाति
प्रवृत्तस्यसक्तरत्वंनत्रदोषदृष्टिमुक्षणमाह।।तदेवातिप्रसंगेनप्रवृत्तमन्यतावपि।।अस्रक्तरंविज्ञानी

यात्।।अतोन्यदक्तलक्षणात्।।तदेवार्त्तवमेवनतुरक्तपित्तं नारतिप्रसंगेनेति।।अतिप्राप्तचुर्येण
दीर्घकालाडबंधेनवाप्रवृत्तंस्यात्।।नपरमतावित्याह।।अनृतावपीति।।अनृतावल्पमप्यदीर्घवालवमपि
प्रवृत्तमसृक्तरंविज्ञानीयात्।।किंरूपंतदित्याह।।अतोन्यरक्तलक्षणादिति।।अतएतस्मात्।।शास्त्रासृक्
प्रतिमामित्यादिवाक्यप्रतिपादितादृक्तलक्षणादन्यादृक्तलक्षणंफेनिलंश्यामच्छमित्यादिवाक्येनशा
स्त्रितवर्णनीयादृशमनिहितंतादृशमित्यर्थंःदोषानुबंधरूपंलक्षणमितिदेशे।।मनिर्दिश्यस्वाना
वयाधिकर्तसामान्यंलक्षणमाह।।।।अस्रक्रोग्रवेसर्वैःसांगमर्दःसवेदनःअंगमर्दोवेदनापिशोषः
सवेदनःसशूलतस्यातिश्रुतस्यलक्षणमाह।।तस्यातदौर्बल्यंभ्रमोमूर्छातमस्त्वषा।।दाहःप्रलापःपा
ंडुत्वंतंद्रारोगाश्चवातजाः।।अतिवातेत्रतिप्रवृत्तेइत्यर्थः।।तमोंधकारदर्शनं।।श्वासोवा।।प्रलापो
संबंधनाद्यपणं।।इंद्रनिद्रानेदःवातजारोगाआदेपकादयः।।यस्यायदुपंद्रवादृश्यतेप्रकारेणोपचर
णीयंतदाह।।सूपाएयाहितसेविन्यास्तदपद्रवंनिषक्तं।।रक्तपित्तविधानेनयथावत्समुपाचरेत्।।
तत्रएयाःषोडशवर्षप्रायायाःहितसेविन्यायथाशिन्याः।।अतिप्रवृत्तिलक्षणमार्तवस्यविकृति

निर्दिश्याप्रवृत्तिलक्षणं सचिकित्सितं निर्दिशन्नाह। दोषैराश्रितमार्गत्वादातवंनश्यति। स्त्रियः तत्र
मद्यक्रुद्धाम्लतिक्तमाषसुराहिताशपानमैथुनक्षतयोनिदोषाश्च। अत्रदोषाः कफो वा यो वात
कफो वानक्तपित्तं पित्तश्लेष्मोत्तरस्याप्रवृत्तिः शुध्योरक्तत्वात्क्रुद्धाः दिवातकफहरद्रव्यावचारणत्वाच्चनश्य
न्तिप्रवृत्तमानंनदृश्यते। नक्तु सर्वथाक्षयंयाति। अक्लकांतिकं। मूत्रंगोमूत्रः। उदश्विदार्धोदंतक्रं। शुक्रं
चक्रं। पुनरुक्तिरंकोनिरस्यनाह। क्षीणंप्रगतिंतंरक्तसक्तलक्षणचिकित्सितं। तथाप्यत्रविधातव्यंविधा
नंनष्टरक्तवत्। यद्यपि प्रायोषधात्तमलक्षपविधिविज्ञानीक्षीणलक्षणं सचिकित्सितमभिहितं। तथा
प्यत्रोप्यादानानष्टरक्तवन्नष्टार्त्तवंविधानंकर्त्तव्यं॥ रक्तमार्त्तवरक्तं। प्रकरणप्रयोजनमुपसंहरन्ना
ह। एवमदुष्टशुक्रशुद्धार्त्तवा। एवप्रकृतिकेनप्रकारेणअदुष्टशुक्रः पुरुषः शुद्धार्त्तवाश्चस्त्रीनवतिब्रह्मचा
रिणीदिवास्वप्नाञ्जनास्यातस्नानानुलेपनाभ्यंगननखछेदनप्रधावनहसनकथंतिरश्चश्रवणा
वलेखनानिलायासान्यपरिहरेत्। सक्तुकालेप्रथमदिवसमर्यादीकृत्यनारीब्रह्मचारिणीस्यात्॥ ॥१६॥
सक्तुदर्शनात्सर्वमांसब्रह्मचर्यस्यचक्ष्यमाणस्यविशेषप्रज्ञोत्पादनेअस्मिंश्चक्षेक्तुदर्शनेदिनत्रयं

ब्रह्मचर्यस्यस्वयमेवाचार्यैरेप्रयोजनंकथयिष्यति। दिवास्वप्नादिश्चपरिहरेत्। कथनंबकुनाषणं
अवलेखनंकंकतिकादिनाकेशसंमार्जनंआयासःकष्टं॥ किंकारणं॥ दिवास्वप्नात्खयत्रीलाःश्रंज
नादंधाःरोदनाद्धिक्षतिदृष्टिःस्नानानुलेपनाद्दुःशीलःतैलाभ्यंगात्कुष्ठीनखापकर्त्तनाद्भगनखीप्रधावना
च्चंचलःहसनादंतोष्ठनाल्लुजिह्वःप्रलापीतिकथनात्॥ अतिरश्चश्रवणाद्बधिरः अवलेखनात्खं
लितःमाहतायाससेवनाद्दुर्भगोगर्भोनश्यतीत्येवमेतान्परिहरेत्। नन्यतोवाङ्गलःपरिहार्यमुत्कान
र्यंप्रतिनार्याकरणीयंनिर्दिशंनाह॥ दर्भसंस्तरणशायिनीकेरतलेशरावपर्णःन्यतमेनोजनीहवि
रक्तंचनर्त्तंसंरक्षेत्। हविष्यशाल्योदनादिक्षीरसंस्कृतं॥ याचत्रमिकोवैद्यइतिरोषः। तस्मैदर्शनम
भिनंदापयेदित्यर्थः॥ ततःशुद्धस्नानोंधाजिणशोणितापगमेना॥ अनंतरंस्नातादुक्तं। तवेतनोचसंज्ञा
तेविगतेजीर्णशोणीतो॥ नारीभवतिसंशुद्धपुंसांसंस्पृजततदा॥ दर्शयेदित्यत्रवैद्यइतिरोषः। तेनाहो
ततस्यहेतोरित्यत्रतच्छब्दःसंबोधनेतेनाहोकस्यहेतोः। अन्येत्वत्रापितिप्रश्नार्थेपठंतिातत्रापिप्रश्नो
पूर्वपक्षयेत्। सक्तुस्नातायादृशंनरमंगना॥ तादृशंजनयेत्पुत्रंनान्यंदृशेयेनतत्॥ ॥ततोविधातंपुत्रं

यमनुपाधायसमाचरेत्।कर्मातिचक्रमंहेतमास्नेतविप्रब्राह्मणःपुत्रेप्सोर्हितंपुत्रीयमितिगवीत्रा॥
आचार्योब्राह्मणंप्रयुक्तोवैस्यप्रेप्राग्नडुनुपहतवस्त्रेणसंवितथ्सार्वेनचर्मण्युपविष्टोराजन्यमनुक्तो
वैश्यंघ्रेप्राग्नडुहोवावैश्यप्रयुक्तोरौरवेशूद्रंप्रयुक्तोगवस्त्रेवाचयुद्दस्तंसंडिलंमुपलिप्योल्लिख्यद
र्भैरास्तीर्यवेणुमूपंदक्षिणतोब्रह्मणेवशाप्यमुल्कऊसुमगंधबलिरप्यचाग्निंप्रणीधायसंस्कृत्य
पालाशिन्यःयोषिद्भ्यग्निमुपसमाधायमंत्रोदकपूर्णपात्रमग्नेरुपरिधायपुत्रजन्मारास्यात्सजुकुर्या
न्नामह्याहृतिभिःयोषिच्चपुत्रार्थिनीसकर्त्तापश्चिमग्नेरुत्तरोपदक्षिणतःसमुपविशेत्ततोस्या
ब्राह्मणःप्रजापतिमुद्दिश्ययथाग्नि लिंगिनसंपादनायसायोनेकाम्यामिष्टिनिर्विपेत्॥अनयोर्वि
ष्णुर्योनिकल्पयत्वष्टारूपाणिनिर्विशात्वितण्डौलीपाकमनिधार्यैत्रिजुकुर्यात्॥यथाम्नायंचोयमंत्री
मुदपात्रमस्येवदद्यात्॥सर्वानुदकार्थानङ्क्ष्वेततःसमासेभ्यकर्मणिपूर्ववदक्षिणापादमग्नि ॥१७॥
हनंत्रिप्रदक्षिणमग्निमुपाकर्मेत्॥ततःपरिक्रम्यब्राह्मणान्स्वस्तिवाचयित्वा॥सदन्नर्त्वाज्यशेष
प्राश्नीयात्॥पूर्वेपुमान्जघन्यंस्त्रीनवोच्छिष्टमवशेषयेदितिपुत्रीयविधानेकर्मेतिपुत्रीयविधा

नंते॥एवंक्रमंवक्ष्यमाणं॥तमेवक्रमंचवक्ष्यमाहा॥ततोपरार्द्धेपुंसमान्मासंब्रह्मचारीसपरःस्निग्धः
ससपरःक्षीरास्यौदनंभुन्क्तामोसंब्रह्मचारिणौ॥तैलस्निग्धांतैलमाषांचराद्धानारीपुमेयाश्र
ोसामनिकुर्वन्निभास्यविकल्पेवा॥चतुर्थ्यांषष्ठ्यामष्टम्यांदादश्यांचोपयादिति॥एषुस्नातंरविंध्या
युरारोग्यमेवचप्रजासौभाग्यमैश्वर्यंबलं॥दिवसेषुवैपुंसामासब्रह्मचार्यवरीनस्त्रीणामधिब्रह्मचा
रिणामितिवायदुक्तंतन्मतःसंकल्पमात्रस्यापिनिरासार्थंतैलमाषोत्तरातैलमाषप्रधानाहारंभुंजीयात
गच्छेत्॥मासान्तापत्तज्जननकालमनुसंज्ञंनिर्दश्यापत्यविशेषजननसमर्थंकालमुद्दिशन्नाह॥॥
विकल्पेवमित्यादि॥एषुदिवसेषुत्वयरयाषुदित्यादिकंविद्यादित्येवंविकल्पाविचार्यचतुर्थ्यादिषुरा
त्रिषुनारीमुपेयात्॥अतःपरंपंचम्यांनवम्यामेकादश्यांचस्त्रीकामंभजेयादित्यत्रापिसंबध्यते॥त्रयो
दशीप्रभृतयोनिंद्याश्चतत्रप्रथमदिवसेरजसमत्वांमैथुनगमनापुष्पंपुंसांसेनवतियश्चतत्राधीय
तेगर्भोसप्रसवमानाविमुच्यतेतिप्रथमदिवसोविमुच्यतेप्राणैदितिशेषः॥द्वितीयेपेवंस्मृतिका
गृहेवाएवमितिपूर्वोक्तंनवतात्पर्यंःस्मृतिकायदेवादशदिवसान्यंतरंगनंःप्राणैश्चविमुच्यतइत्यर्थः

तृतीयोप्यवमसंज्ञकर्णगोत्यायुर्वीनवतिश्चतुर्थेऽसंज्ञकर्णगोनवतिर्दीर्घायुश्चनवति॥तत्रप्रवर्त
मानरक्तेबीजंप्रविष्टगुणकरंनवतियथानद्योप्रतिस्रोतःस्नाविद्रव्यंप्रस्रोतंप्रतिनावर्तनेतोर्द्रुगछ
ति॥तदृतेदेतद्रष्टव्यंतस्मात्रियमनीत्रिरात्रंपरिहरेत्॥प्रतिश्रातःधारासन्नुस्वामित्यर्थः॥स्नाविद्रव्यं
प्रतरणःस्रालंवस्कप्रतिनिवर्तनेषुरितिगवीड्॥तत्रप्रथमदिवसइत्यादितस्मान्नियमवतीत्रिरा
त्रंपुरिहरेदिति॥यावद्ग्रंथमग्रेतवेध्यायेरुद्र-हादशरात्रंनवतिरृणार्त्तवस्त्यस्याग्रेपठति॥अतःप
रंमासादुपेयात्॥मासादितिऊर्ध्वमितिशेषः॥वर्षागमनंतुगर्भाधारविद्यदनेनस्तितमपिगर्भंत्या
वयति॥केचित्वतःपरंमासाडुपेयादित्यत्रपरतल्पुष्पदर्शनेनागर्भलाभनिश्चयएवालब्धगर्भो
ऽनेवेतीतिपठंतिऽमुपेयादित्यत्रध्याहृत्यत्वम्याख्यानयंति॥लब्धगर्भोयाश्चेतेष्वरुस्कलक्षणाव
दृश्यंगाविश्वदेवासहदेवदेवानामन्यतमोक्षीरेणानिषुत्नीश्चउरोवाबिंदून्दद्याद्दक्षिणेनासापु
टेपुत्रकामानतांनिष्ठीवेत्तल्लक्षणंतुपुत्रकाकारस्फोत्यबिंदुभिर्लाछितस्तदा॥लक्षणपुत्रजननी ॥२८॥
बस्तगंधाकृतिर्नवेत्॥तांचशरत्कालेपुष्पफलोपेतांदृष्ट्वाशानिदिनेसंध्यायांतस्याश्चतुर्थेगर्भ

खदिरकिलकान्निधायपदहस्तेमूलपुरुषेबुध्ये॥यौगंतगतेदिवाकरेमंत्रंपठित्वासमानव
र्णवत्सयायोगोक्षीरेणयथाविधिनस्यंदद्यात्॥वटगावटःप्ररोहःसहदेवाबलानेदःपिन्नपुष्पा
कांकहाइतिलोकेविश्वेदेवागांगेस्रकागुडशर्करइतिलोकेऽन्येसितऊसुमांबलामाकुशंत्रिभिस्य
बलीपेषयित्वातान्निष्ठीवेनथूऊर्यात्॥चकारादलब्धगर्भायाःसर्वमेवलक्ष्मणादीनांतस्यदानंस
दृस्थानिकृतंगर्भग्रहणायपश्चाग्राम्यधर्मसेवनमितिनऊर्ध्वंतत्रांतरे॥पूर्वमौषधंसरुस्वामिकु
तंकृत्वामांगल्यदेशेगोक्षीरेणपेषयित्वातस्मात्रीन्बिंदून्दक्षिणेनासापुटेदद्यात्॥ननीष्ठीवे
तानकंठप्राप्तानसायंचदिनानिपेयसोदनमःश्रीयात्तदूर्ध्वंग्राम्यधर्मसेचनानमिति॥लब्धगर्भो
याश्चलक्ष्मणादितस्यदानंगर्भस्रवनार्थंस्थिरगर्भायाश्चमासन्नयान्यंतरोपुत्रायत्यजननार्थंत
स्यदानमिति॥नाचैवमेकशुक्रेणशोणितंगर्भजननंकिंतदहिंसामग्र्योवेतिदर्शयन्नाह॥ ॥
वंचऊर्णंनिध्याऊर्ध्वःस्याद्विधिर्यवकाःसक्तवश्चोबुबीजानांसामग्र्यादंगुरोयथा॥यथाऋउक्ष
त्रोबुद्गानांसामग्र्यादनुपद्यतांकुरोजायते॥एवंवेनिश्चितेचऊर्णंस्त्वादीनांनैकद्वित्रिसंख्यानां

विधिपूर्वकंसात्रिविधाद्यथोक्तसंयोगाऊर्ध्वंजायंते॥ऋतुरंगना
यारजसःसमयःक्षेत्रंगर्भाशयःअंबुपुनरार्द्रा॥आहारपाकजोव्याप
रिसाधातुःबीजंस्त्रीपुंसयोरानवस्तुकेविधिपूर्वकस्यफलंदर्शयन्ना
ह॥एवंजातास्रूपवंतःसत्ववंतःश्चिरायुषःनचत्एयस्यमोक्षणःसपु
त्रोपुत्रेत्रिद्विताःरूपमात्रावयश्चसन्निवेशलोचनसुखप्रदः॥सत्ववं
तोरजस्तमोन्यूनाःऋणास्यमोक्षणमितिपितृणांमृणत्रयमोक्षण
श्लोकाःसत्पुत्रइतिसाधवःपुत्राएवंविधिपूर्वंजन्मनारूपमत्व॥मुरूपं
तेजसवर्णादिनास्वरूपमतोवर्णसंभवहेतुंदर्शयन्नाह॥ ॥तत्रतेजोधातु
वर्णानांप्रभवःसकलंहिध्याकाशधातुप्रायःसूक्ष्मश्यामंतोयाकाशधातुप्रा
योगौरश्यामंरतेजोधातुतेजोभूयस्त्वंवर्णानांप्रभवःकारणंसतेजोधातुःगर्भोत्पत्तौ
गर्भाधानकालेयदाऽतिप्रायोभवतिआप्यधाधातुबहुलोभवतीत्यर्थः॥एकीय

मतमाह॥याहरिवर्णमहामहारमुपसेवतेगर्भिणीताःहरिवर्णप्रजोभवतिकेभाषंतेतेजोधातु
रूपवर्णप्रसंगोभवतीत्येकेभाषंतेतेजोधातुरूपवर्णप्रसंगमनतिक्रम्याग्न्यधिष्ठानविकृत्याज्ञात्यंध
रत्वपिंगभ्रुक्तविकृतेक्षणसंभवंदर्शयन्नाह॥तत्रदृष्टिभागमप्रतिपन्नंतेजोज्ञात्यंधंकरोतितदेव
रक्तानुगतंरक्ताक्षंपित्तानुगतंपिंगाक्षंवातानुगतंविकृताक्षंश्लेष्मानुगतंशुक्लाक्षमितिचतुर्थमास
कस्यचित्सर्वकर्मवशात्दृष्टिभागंचक्षुरिंद्रियाधिष्ठानमप्रतिपन्नप्रमाणंतेजोजात्यंधंजन्मोर्ध्वंकरो
तिननुपुराणमार्तवमुपचर्यादिनत्रयंकृत्वास्वयमेवविनिवृत्तंनूतनंतुल्यंस्याच्छिन्नूतंमित्रप्रवृत्ति
सुमङ्गलेतत्कथमार्तवसंचारोयेनसंस्पृक्शुक्लगर्भजननसमर्थंभवतीत्याशंक्यागर्भाशयमनुप्र
तिपद्यतइत्यत्रवक्तव्यमुपवर्ण्यतइत्याशंक्याह॥घृतपिंडोयथेवाग्निमाश्रित्यप्रविलीयतेविसर्पत्या
र्तवंनार्यास्तथाशुक्रसंसमागमे॥पुंसांसमागमेइंद्रियद्वयसंघर्षजेनाग्निनाविलीनमार्तवंविसर्पति
तच्चविसर्पितंगर्भाशयमनुष्यप्राप्तंजीवोपगतेगर्भसंभवहेतुर्भवतिआर्तवंस्त्रीकालजंशोणितंशुक्र
मप्यासांपुंसासमागमेक्षरतिननुगर्भोपयोगीतिनक्षरणप्रतिपादनेनशुक्रंतथाचहरदत्तःयो

षितोपि। कदर्त्येवशुक्रंपुंसोसमागमे।नभुगन्नेस्यचिकित्सितंकरोतीतिन चिंत्यते॥ गर्भेभ्योत्पत्तिहे
तुमाह॥ ॥बीजंतर्वायुनानिन्नेद्यो॥ज्ञोषोऽक्षिमागतो॥यमागतो॥यमावित्यभिधीयते।धर्मेजुर
द्युरःसरोधर्मेतरद्युरस्मरोधर्माधर्मद्युरोगामिनौ॥गवीडा।धर्मेरेतधर्मः।तत्पुरःसरौ॥अधर्मपुरोगा
मिनौ।नभुधर्मपुरःसरौ।यतश्रुतिस्मृतिष्वधर्मोदेवयमोत्पत्तिरिष्टा॥ ॥अतएवतदुत्पत्तौप्रायश्चि
त्तमप्यदिष्टमितिव्याख्याति।पित्रोरल्पबीजत्वादासेक्यःपुरुषोनवेत्यसशुक्रंप्राप्यलभतेधजो छा
यलभतेपित्रोपिदृमात्रोआसेक्यःपुरुषोनवेत्यासेक्यनामापुरुषोजायते।सशुक्रंप्राप्यति।पुरु
षः।अन्यपुरुषान्निजमुखेनव्यवायंकारयित्वानतःसिक्तंशुक्रंप्राप्यआस्वाद्यक्षुब्धोध्वंलिंगोच्छ्रा
आसेक्यनामपंढोमुखयोन्यपरपर्यायः॥ ॥यःस्त्रियोनौजायेतेजससोगंधिकसंज्ञितः।सयोनि
रोफसोर्गंधमाघ्रायलभतेबलं।यान्निरोफसोर्गंधमाघ्रायसंधित्वाअयंसोस्मंगंधिकनामाषंढेना ॥२०॥
सायोन्यपरपर्यायःस्वेगुदेब्रह्मचर्याघःस्त्रीषुपुंवत्प्रवर्ततेऊंपिकसंज्ञाविज्ञेयः।यःपुरुषस्वेगुदे
व्यकियेपायोश्चाब्रह्मचार्यत्वात्॥अन्यःपुरुषंपाश्चाद्यवायंकारयित्वापश्चात्स्त्रीषुविषयेपुमानी

वप्रवर्तते।पुंस्यवरुवायंकरोतिसाऊंपीकनामाषंढोज्ञेयः।अन्येतुप्रथमंस्त्रीषुविषयेतासमे
वस्वकीयगुदविवरेपशुवत्पृष्टभागेशिथिलेनैवमेहनेनप्रवर्तते।किंनिमित्तमेतदित्याहिब्रह्म
चर्याद्येमवस्थायजातापवृत्तित्वात्।ततःश्वातयाविरुत्साध्वजोढायेसंजातसएस्त्रीषुपुरुषवर्तते।
सऊंपीवानामानपुंसकनेदःयुदयोनिर्यैरो।अस्योत्पत्तिहेतुस्तंतत्रांतरवर्णितोयथा॥मातुर्व्यवायप्र
तिषेनचक्रीयस्यबीजदौर्बल्यतयापितुरगविऊंपिकात्पत्तिहेतुतोकाश्रयोक्तश्लोकमाह॥यथाअरजः
स्यांयदानारीश्लेष्मारेतोजंजेवोअम्मसक्तानवेत्रीतिजायतेऊंपिसस्मादेति॥ ॥ईष्याकंश्रुपुंचाप
रंदृष्ट्वाव्यवायमन्येषांव्यवायःप्रवर्तते।ईर्ष्यकःसज्ञविज्ञेयाद्रयोनिरयंईर्ष्यकापरपर्यायः।अत्रापि
तेत्रांतरपठितोहेतुयथा॥ ॥ईर्ष्यानिमूतावपिमंदहर्षानेवप्रवर्ततेतत्रस्त्रीचेष्टिताकारोजायतेसं
ज्ञितःषंढश्चेष्टितःपुमान्मोहवशात्तोभार्याविषयंजेगनावेऽक्तानोन्मूत्वाव्यापिपर्त्तिंस्त्रीचेष्टिता
कारःषंढोजायतेसपुमान्स्त्राकृतिःस्त्रीचेष्टितस्यस्त्रीवदधोन्मूतःस्वमेढ्रस्योर्ध्वप्रदेशेअपरपुरु
षाद्वीर्यच्युतिंकारयतिनरषंढंप्रदिश्यनारीषंढंनिर्दिशंत्याह।यत्रपुनरबलापुरुषमधःकृत्वाया

पारंऊरुते यथा।यदितत्रकन्याप्रवतिसाजरत्वेदृिसास्त्रीस्रूपापिपुंवस्त्रीयमाऽऽह्यनयोनोत्पा
योनिघर्षणंकरोतिशुक्रमेवसुखंस्मरणायसंग्रहश्लोकेनाह॥ ॥अंसेकश्चसुगंधाश्चऊंनीकश्चे
र्षकस्तथा।सरेतसक्तनमोज्ञेयाअशुक्रःषंढसंज्ञितः।इतितेषांशुक्रमस्तीतिकिंषंढत्वमुच्यते।इत्या
शंक्याह।।अनयाविप्रकृत्याहतेषांशुक्रवदासिराःहर्षास्फुटत्वमायातिधाजोऽायत्तमोनवेत्।।
विकृत्येतिविरुद्धयाविशिष्टयावाप्रकृत्याएतेपुरुषदोषाःयोपितामप्येतेएवद्रष्टव्याःचरकेनरनारी
षंढमित्यक्तेः।अनुरक्तेऽनुरक्तंकायवाप्रनसोनेदस्यहेतुंदर्शयन्नाह।।आकाराचारचेष्टानिःयादसि
निःसमन्वितो।स्त्रीपुंसौसमुपेयातांतयोपुत्रोपिताद्दशःसमुपेयातांसंयोगंगच्छतो।अतिस्त्रायेनचपा
पेनषंढनिकृष्टानाविकृतानामपत्यानामुत्पत्तिहेतुंनिर्दिशंन्नाह।। ॥यदानार्यासमुपेयातांहृषस्यंतो
कथंचना।मुंचंत्योशुक्रमन्योन्यमनश्लितत्रजापयेतासमुपेयातांसंयोगंकुर्यातांहृषस्यंत्योरतार्थिन्यो॥
अनाश्लिरितिहपदर्थेनरतेनान्यकोमलाश्लिते॥ ॥स्त्रुस्नातांतुयानारीस्वप्नेमैथुनमाचरेत।आर्त्त ॥२१॥
वेवापुरादायऊरोगर्भंकरोतिहिमासिमासिविवर्धतगर्भिण्यागर्भलक्षणंकलनेनाप्यतेतस्यावर्ज्ञि

तंपेटकेगुणैरार्त्तवंरुद्धंकालजंशुद्धंधर्मनीरेतिप्रकृतिनिःशुक्रशोणितंकललंविद्याप्रख्यंपेटकेगु
णैरेतिकेशाश्मश्रुलोमनखदंतसिरास्नायुध्वमर्मरेतःप्रकृतिनिःइमौद्वावपिश्लोकेनेज्ञताचायेणप
ठितौ॥ ॥सर्पदृष्टिकऊष्मांडविकृताश्चयेगर्भास्त्वेतेस्त्रियश्चैवतेयापापकृतोनृशंसःसर्पादिगतेपिग
र्भेपातप्रसविन्यस्त्रीयतेपापकृतःपापोसादिनातेया।तनुमानुषराक्षसिराक्षंधंसर्पादिनामुत्पत्तिरि
तिआह॥ ॥पापकृताक्रूरामितिकर्मजानामेवतद्धेनचिआमित्यर्थः॥ ॥इदानींगर्भस्वरूपजादी
नांऽष्टानामेववातादिऽष्टिहेतूंश्चनिर्दिशंन्नाह॥ ॥गर्भोवातप्रकोपेणदोहदेवावमानितो॥भवेज्ज
ऊणपंगुमूकोपिमिणएववा॥दौहृदेवावमानितेइतिगर्भिण्याःऋद्ध्याखंडितायांऊणवैकल्या
णिःकिमात्मिकेनैवाशुभेनकर्मणागर्भएवंविधोभवति।उताम्यापराधादपीत्याशंक्याह।मातापित्रो
रुक्तास्तिदशुभेश्चापराकृतैः।वातादिवाप्रकोपेनगर्भेविकृतमाप्नुयात्॥नास्तिक्यादितिनास्तिदत्त
मित्यादिमतिर्येषांतेनास्तिकाःतेषांतावोनास्तिक्यंतस्यात्।अथकस्मात्गर्भोशयस्थेवातादिकंन
करोतीत्याह॥ ॥मलात्मत्वादयोगाच्चवायोपकाशयास्यच्॥वातमूत्रपुरीषाणिनगर्भोत्सृजतिहृी

}वायोगादितत्रयमीषदर्थेषुमयोगात्॥ नरशुरासुखेछिन्नेकंठेश्वकपचेष्टितेवायुर्मेग्निनिरो
धाच्चनगर्भःप्ररोदिति॥ वायुर्मोग्निनिरोधादितिवोमज्जघनकस्यवायोर्मार्गनिरोदिसर्थः॥ निश्वास
दित्यस्यतुवायोःनिसरणमग्रेवक्ष्यते॥ एषस्तदनावेजिविताद्यगर्भस्य॥ तेश्वासोछ्वासःसंज्ञो मुखं
नात्गर्भोधिगछति॥ मातुर्निःश्वसितोश्वासासंज्ञोनःसंज्ञनं॥ मातायाःश्वेणनिश्वासादिकान्कुरु
तेवागर्भोपिकारोतीत्यर्थः॥ शरीरावयवानांचरणादीनांसन्निवेशादीहेतुनिर्दिशन्नाह॥ ॥सन्नि
वेशःशरीरणांदंतानांपतनोद्भवः॥ तैलेष्वसंभवोयश्चरोगाभावस्वभावतः॥ सन्निवेशोस्वभा
विकोषः॥ तैलेष्विति हस्तपादतलेषुइत्यंकायेविशेषंनिर्दिशन्नाह॥ ॥नाविताःपूर्वदेहेषुसततंशास्त्रबुद्धयः॥ भवंतिसत्त्वसंज्ञाश्चेज
न्मिस्मरणाः॥ पूर्वदेहेष्वितिक्रांतशरीरेषुसततंमनवस्तंयेनाविताःशास्त्रभावंप्रभावंनविंतंतः ॥२२॥
करणास्तेषांशास्त्रबुद्धयोन्नवितास्तथान्नाविताःसत्वबकुलारजस्तमसोशरवरकयोरन्नावात्
अतिक्रांतामपिजातंस्मरतिकायसौशरीरसन्निवेशादितथादोषकूपेनजुजखंजादितथावो

तथावाविस्तकमिणिमत्वादिमनसिचशास्त्रज्ञानंपूर्वजातिस्मरणंसर्वमेवस्वभावादिसिद्ध
मकर्मणोवेत्याह॥ ॥कर्मणानोदितोयेनतदाभोतिपुनर्नवेत्॥ अन्यस्तुपूर्वदेहेयेतेनेवमजंते
गुणानीति॥ मुक्तस्यकार्त्स्न्यवसेनचत्वात्गर्भस्यशुक्रशोणितसुख्यानंतरंगर्भोवक्रमणंइत्यतइत्या
ह॥ ऊतस्तदाभोतित्याह॥ अन्यस्याइत्यादि॥ ॥इतिशारीरस्थानेनिबंधसंग्रहेद्वितीयोध्यायः
॥ ॥अथतोगर्भावक्रांतिशारीरंव्याख्यास्यामः॥ ॥अत्रहिशुक्रशोणितंगर्भशरीरंयस्मा
न्मलकृतिविकारसंमूर्छितंगर्भइत्युच्यते॥ तस्यावक्रांतिरुपगतःमनवमवरचेष्टाशास्त्रीरूपा
पिपुंवस्त्रीयमास्त्रयनद्योनोत्वापोनिषर्षणंकरोति॥ उक्तमेवंसुखस्मरणायसंग्रहश्लोकेनाह॥
अंसेक्षश्चसुगंधीचऊर्णिकश्चेर्षकस्तथा॥ सरेतसस्तमोज्ञेयाअशुक्रःषंढसंज्ञितः॥ इतिदोषो
शुक्रमस्तीतिकिंषंढत्वमुच्यते॥ इत्याशंक्याह॥ ॥अनयाविधयाकृत्याउतेषांशुक्रवदाशिराः॥ रुषी
स्फुटत्वमायातिधजोक्षायस्ततोन्नवेत्॥ विकृत्येतिविस्रष्ट्याविशिष्टपावाप्रकृत्याएतेषुस्रष्टवो

प्रपुत्रदोषाःयोपितामप्येनेवदूषयाःचरकेनरनारीषंढमित्यत्रकेःअनुरक्तेअनुरक्तंकायक्ष
अनसांनेदस्यदेउंदर्शन्नाह॥ ॥आकारचारचेष्टानियादृशीनिःसमन्वितो॥स्त्रीपुंसौससमुपेया
तांतयोःपुत्रोपितादृशःसमुपेयातोसंयोगगच्छतां॥अनिशायनेचपापेयनषंढादीनांनिरूपणा
विकृतानामपत्यानामुत्पत्तिहेतुंनिर्दिशन्नाह॥ ॥यदानार्यामुपेयातांदृषस्येवोकथंचन॥मुंचे
त्शुक्रमन्योन्यमनस्थितंत्रजापयेतांउपेयातांसयोगंतौर्यातांदृषस्येवोनार्थिन्यौ।अनस्थितिं
इयदर्थेनरकेतेनात्मकोमलास्थिते॥ ॥स्वप्नानाउयानारीस्वप्नेमैथुनमादवेत्॥आर्त्तवंवापुरा
दायरूक्षौगर्भंकरोतिहि॥मासिमासिविवर्धतगर्भिण्याःगर्भलक्षणं।कललंजायतेतस्यावर्जितंपेत्र
केर्युणैःआर्त्तवंस्रउकालजंस्रुद्धंधर्मनीरेतःप्रकृतिभिःशुद्धशोणितंकललंविद्याप्रख्यंपेत्रकेर्गुणैरि
ति।केशानखश्मश्रुलोमनखदंतशिरास्नायुधमर्माःरेतःप्रकृतिभिः

प्रतिपद्यते॥क्षेत्रज्ञो वेदयितास्रष्टातारसौपितापुरुषःहृत्यागंतासादीघातावत्कायाःकोसोवित्ये
वमादिभिःपर्यायवाचकैनामभिरभिधीयतेदेवसंयोगोदक्षयोवयोचिंयोभूतामनासक्षादंसत्व
रजस्तमोभिरभिधीयतेतेदेवासुरैरपिस्वभावैर्वायुनाचाभिप्रेर्यमाणोगर्भाशयमनुप्रविश्यावतिष्ठ
तेतत्रेतिवाक्योपक्रमसंयोगेविशिष्टस्पर्शेद्वासमारंभप्रयोगेतेजःस्त्रीपुरुषौंद्रियहृदयसंहर्षज
क्लेष्मातंवायूरुदीरयतिभुक्तंकरोतितत्तस्तेतरंतेजोभिलसन्निपाताच्छुक्रंच्युतमितिसुरत
लक्षणमायामजौष्मवीलानविक्लुतमनिलाद्युतमित्यर्थःयोनिमभिप्रतिपद्यतइतियोनिमभि
तःसर्वतःप्रतिपद्यतेयोनेस्थितियावत्तंवस्थितगर्भाशयंप्रतिपद्यतइत्यर्थःतत्रप्रायुक्तप्रकारविस
र्पितनार्तवेनचसंमूर्च्यतेतस्यशुक्रार्तवस्यपंचात्मकषष्टचेतनाधातुसंयोगेनैवगर्भेष्वेवमिति
संयोगंदर्शयन्नाहाततइत्यादितस्मादग्निषोमसंयोगात्तत्क्षणतक्षणमेवनक्षणांतरेक्षेत्रस्
पंचमहाभूततशरीरक्षेत्रवत्॥कर्मपुरुषोगर्भाशयंकर्मकोशंअनुप्रतिपद्यतेप्राप्नोतिकेतसद्
भूतानांतोतिकंशरीरेणेत्यर्थःकीदृशःसंसृज्यमानःकैःसत्वरजस्तमोभिःघटतेर्गुणैःपुनःकिंवि

शिष्टःदेवासुरैरपरैश्चभावैर्वायुनाभिप्रेर्यमाणोभावसत्वमनाइत्यर्थःतेनदेवादीनांसन्नानांस
न्नीःसाविकैर्भावैःअसुरादीनांराजसैर्भावैःअपरैश्चयक्षादिजैस्तामसैर्भावैःसत्व
स्यचमनःपर्यायस्यप्रेरकत्वान्नांतरेप्रतिपादितंनाडुकंचरकोअस्तिखलुसत्वसमोपपादितोय
मीतस्कृत्स्नशरीरेणाभिसंबध्यतिननुकःक्षेत्रज्ञोयएवंविधःसनूगर्भाशयमनुप्रतिपद्यतत्माह
यःकोसावित्येवमादिभिःपर्यायवाचकैर्नामभिरभिधीयते॥महर्षिभिरितिशेषःयःकइतिसर्व
नामपदद्वयंतस्याडुर्बोधकत्वाननार्थंअसावितिचसर्वगतत्वंसरूपदिष्टंचत्रापयतीत्येवमादि
भिरेकैर्नामभिरित्याहावेदयितेत्यादिवेदयितामनसोज्ञापयितारंद्रियाणांचपंचानामयमेवज्ञाप
कइतिदर्शयन्नाहास्रष्टेत्यादिन्यषास्पर्शनेंद्रियायस्यस्पर्शबोधहेतुत्वात्॥एवंब्रातेत्यादिष्वपियो
ज्यंअस्यकर्मपुरुषाणांधारणस्थितिंनिराकुर्वन्नाहापुरुषइतिपुरेतिकेशरीरेवसतीतिपुरुषः॥
तस्यसुकृतफलनोर्दुष्कृतफलनोर्दुःखंदर्शयन्नाहास्रष्टचेतनायोगेनतस्यैवकर्तृत्वात्तडुंकंचरक
चेतनाधेयमात्माकर्तानिश्चयते॥गंतासंसरणशीलःतथासाक्षीज्ञवात्राताशरीरी

रादिसंयोगधारणत्वात्तावत्कालंतत्यय मेवनेनकर्मेंद्रियाणांमपिचनादारविरहणेस्वाग्नि
नंदेष्वप्ययमेवहेतुयदिवेदयितेत्यादिस्वरूपोपेतःपरमर्षिर्निरूपयतेनत्कथंस्त्रीकारिणी
गर्भाशयमितित्याशंकाहादैवसंयोगादितिदैवंप्राक्तनजन्मकर्मणोधर्माधर्मानिधानस्यसंबंधा
त्तदयोम्ययोचिस्यापिगर्भाशयेकर्मवशात्तागर्भभावेनावस्थितिकरोतिकथमविशिष्टकारणहि
शिष्टकार्योत्पादइत्याह॥ ॥तत्रशुक्रबाहुल्यापुमान्स्त्रार्त्तवबाहुल्यात्स्त्रीसाम्याद्उभयोनपुंसक
मितिननुशुक्रबाहुल्यापुमानइतिकस्माडुक्तंयत्तस्त्रार्त्तवस्यैवबाहुल्यं॥उक्तंस्त्रार्त्तवंहिचउरंज
लिप्रमाणंशुक्रंतुप्रस्थमात्रमितिनेदंयावन्मात्रमार्त्तवंगर्भाशयावस्थितमलरहितंगर्भजनने
तावदेवयाद्यात्अथवास्वप्रकारणापेक्षयाशुक्रशोणितंदंपत्योर्बाहुल्यमुक्तंचानिष्पेतंशुक्रंतुगदावि
दन्यतत्रवशात्तबहुस्त्रवतिकदाचिद्देमनस्यादस्त्रमितिअन्यत्वाच्चार्यायएवब्रुवंतिशुक्रार्त्तवयोन्यू
धिकसमत्वंवीर्येणनवतियद्येवंतर्हिशुक्रंपुंसीयकरणंनिरर्थकंनेतदस्तिकिंत्वत्रेयसाकर्मणा ॥२५॥

विनानैवरूपादिसंगमानोत्पद्यतिपुत्राउक्तंहिएवंजातारूपवंतःसत्ववंताश्चिरायुषःयथा।
एवजातारूपवंतःसत्वतःश्चिरायुषःनवंहणस्येमोक्षारसंपुत्राःपुत्रिणोयथा।हितात्स्यापुत्री
यकरणंसार्थकामेवस्त्रीपुंसयोःसंयोगोयस्मिन्कालेयत्यफलप्रदोनवतीतंकालविशेषमाह
सद्युस्कद्वादशरात्रंनवतीऽष्टर्त्तवःऽष्टमार्त्तवयस्मिन्सदृष्टार्त्तवकालःसद्युस्कद्वादशरात्रंन
वतिद्वादशरात्रमितिषोऽशदिनेषुमध्यआद्यंदिनत्रयंमतिमंत्रषोऽशोयो।नित्यंकेचिदिनं
नगणनीयंयेकीयमतमाहाऽदृष्टार्त्तवोप्यस्तीत्येकेभाषते॥अष्टादयोरुद्रमसालक्षणमाह।
पीनप्रसन्नवदनांप्रक्लिन्नात्मुद्विजांनरकांप्रियकथांश्रुस्कंधस्कंधमूर्धजोस्फुरद्भुजकक्षा
वाक्षोणिनासुभ्रूजघनास्कंजोरुर्वसुक्यपरांवापिविद्याहेतुमतीमतिंप्रक्लिन्नाप्रकर्षणात्रो
द्भजामायन्नाआत्मादयोयस्याःआत्मादेःदेहत्वेप्रोक्तेदृष्टापनार्थसुखस्यपुनरुक्तिःहि
जश्राद्धनोद्विजसन्निपवर्त्तिनोदंनवेष्टकाग्निप्रतादिजानांप्रक्लेदासन्नवातारुर्वसुखंरसति
शयोपिलाषःयोनिसंकोचेनविसर्जस्यगर्भशयाप्राप्तिदर्शयन्नाह॥ ॥विनिर्यतंदिवसेति

तेसंऊचत्यंबुजंयथा।स्तौव्यतितेनार्यस्कयोनिःसंव्रियतेतथा।योनिगर्भाशयःयंत्रीभवते
संकोचयेतिअनएवजंबीनप्रवर्त्तियष्यति॥ ॥मासेनोपचितंकालेधमनीयांतदार्त्तवं।एष
रुधिवर्णंचवायुर्योनिमुखंनयत्॥बालेद्वादशवर्षादोषइत्यार्वाक्त्रयेपंचाशद्रूपीणि
यावत्तावत्तमेवकालंनिर्दिशन्नाह॥ ॥तद्रूपीद्वादशात्कालेवर्त्तमानमस्रक्पुनर्जरापंक्ष
रीराणांयातिपंचाशत्क्षयं॥तदार्त्तवंद्वादशवर्षाइर्ध्वंवर्त्तमानशरीरधोतनांयोपितांका
लेमासियासिप्रवर्त्तमानंतासामेवपंचाशत्ऊर्ध्वंजरोपचीयमानशरीरधात्वग्नींक्षयंया
तिरोषः।तस्मिन्नृतुकालेपुंसयोर्जपीविषमदिवमयोस्त्रीहंसयोर्जन्मदर्शयन्नाह॥ ॥
युग्मेषुचपुमान्स्त्रीकोदिनशेष्वन्यथाबलंपुष्पकालेश्वस्तस्मादपत्यार्थिस्त्रियंव्रजेत्॥
युग्मिष्वितिसमेषुदिवसेषुश्वियांयश्चिननुघ्राणकंष्ठक्रबाकुल्यापुमानात्रबाकुल्या
स्त्रीतिकिमयंविकल्पउतसमुच्चयइति॥समुच्चयोयंतदुक्तंविदेहेषुयुग्मेषुतद्दिनेष्वासांव
स्यत्यल्पतरंरजःसंयोगंतत्रयोगछेत्सापुमांसंप्रसूयते॥अयुग्मेषुदिनेष्वासांनेवत्रबकु ॥२६॥

तरंरजः॥संयोगंतत्रयोगछेत्सास्त्रकन्याप्रसूयते॥तथा॥नोजेपि॥अयुग्मेस्त्रीपुमान्कल्पे
युग्मेस्कंधयोस्तनहंसवत्॥श्वस्त्राधिकचापुरुषःप्रमदारजसोधिकात्॥श्वस्त्रशोणितयोः
साम्यान्नपुंसकीयाप्रकृतीनवेपरिहार्यंपरिहारार्थंसद्योगृहीतिगर्भलक्षणं॥निर्दिशन्नाह॥ ॥तत्र
सद्योगृहीतागर्भोलिंगातिश्रमोमानिपिपासात्सक्थिसदनंश्वस्त्रशोणितयोरवबंधःस्फुरणं
चयोनेःश्रमःखेदःगलानिलक्ष्मगासक्थिसदनमूलाग्निःश्रवबंधःश्रप्रवृत्तिःस्फुरणंकंपनं॥ज
नरत्रकालिनंगृहीतगर्भीयालक्षणमाह॥ ॥स्तनयोरुत्पुमुखतारोमराज्यरुमस्तथा॥श्वक्षि
यदक्ष्णिचास्याःसमीक्ष्यंतेविशेषतः॥श्वकामतश्चईषत्तिगंधाद्विजेत्युमारप्रेक्षसदनंचा
पिगर्भिण्यालिंगमुच्यतेप्रसेकःपुंस्करणं॥तदाप्रभृतिव्यायामंव्यवायमतितर्पणमतिकर्षे
णदिवास्वप्नंरात्रौजागरणंशोकंयानारोहणंनयमुत्कटकासनंनेकांततःस्नेहादिक्रियांशो
णितमोक्षंवाकालेवेगविधारणंचनसेवना॥श्वकालश्चह्येतज्ज्ञापयतिकालेश्वष्टमेमाशि
गर्भिण्यपिस्नेहादिक्रियांनगतेश्वाशयताडवासनेदयः॥दोषाभिघातेगर्भिण्यायोमोक्षांगः

प्रपीड्यतेसशोणसभानागःशिरोस्तस्यगर्भस्यप्रपीड्यते॥तत्रप्रथमेमासिकललज्जा
यते॥कललंसिंघाणप्रख्यं॥द्वितीयेमासिशीतोल्पातिलेरनिप्रपंचीमानानांमलाकृतानांसंघा
तोघनःसंजायतेशीतस्नेष्माऽस्यपित्तंकफाग्निक्लेदोरक्तपुष्पसंनवातप्रणामंहेतुत्वात्॥
तदुर्ध्वंचरकेऽतोमाप्यायेयवायव्यापचोस्रक्षमाणःसनांनेसाइतिघनःकठिणः॥ ॥यदिपि
ऽपुमान्स्त्रीत्येसासेनपुंसकचोऽर्बुदमिति॥पिंडोवर्तुलाकृतिः॥शीदीर्घोकृतिः॥अर्बुद
स्तलंफलार्धमिति॥गवीन्द्र॥नोजदर्शनापिंडादीनामन्यथाकारपठंति॥ ॥यथाचतुरस्रान
वेसेशीदृत्तपिंडोघनेस्मृतः॥शाल्मलीमुकलाकारःमर्बुदंपरिचक्षतइति॥तृतीयहस्तपा
दाशिरसांपंचपंडकानिवर्तंडते॥अंप्रत्यंगविनागश्चसूक्ष्मोनवति॥शिश्चतस्त्रामूर्द्धीरःपृष्ठो
दराण्येगानि॥चुंबकानाष्टौसौष्टश्रवणांगुलियोघ्रिप्रभृतानिप्रत्यंगानि॥चतुर्थेसर्वांगस्त
त्यंगविनागःप्रव्यक्तोनवति॥गर्भहृदयप्रव्यक्तिन्यासोऽतनाधाउरनिव्यक्तोनवति॥क ॥२७॥
स्मात्तस्मात्स्यात्गर्भेश्चतुर्थमासिप्रायमिंद्रियार्थेषुकारोति॥हृदयांचनारीदोहदिनि

मित्यावदंते॥तृष्णनत्वात्॥हृदयशब्दात्॥इंद्रियार्थःशब्दस्पर्शरूपरसगंधस्पर्शैःदोहदया
मितिद्विहृदयंयस्याःसाद्विहृदयतां॥ ॥दोहदंविमाननाऽऽकृतिंऽऽणिजस्यवामनंविकृता
ऽमनदवानारीसुतंजनयति॥तस्मात्साद्यदिच्छेत्॥तत्तस्योदापयेत्॥लक्षादोहदादीर्घायु
र्वंतंविरागुषंचपुत्रंजनयति॥ऽऽणिंविकृतहस्तं॥तेचऽऽआदिष्ववयवसमुदयेंद्रियाधिष्ठा
नंदोहदविमानलक्षितंयथाशास्त्रमुद्दिष्टंगद्योक्तमेवार्थंपद्येराह॥ ॥नवंतिचात्रइंद्रिया
र्थास्तुयान्यायान्सान्नोक्तमिच्छति॥गर्भिणीर्भेगेवाधनयातांस्तांभिलंगाहृत्यदापयेत्॥नोक्त
मित्येषोपलक्षणत्वाऽऽदुश्रोतमित्यादिकमपिबोद्धव्यं॥साप्रात्यदोहदात्प्रात्यनिलाषित
पदार्थोगर्भेगर्भविषयंनयंलभंतेऽआत्मनिवात्मविषयेवानयंलभंतेप्राप्नुयात्॥ ॥ये
षुयेष्विंद्रियार्थेषुदोहदेविमाननाऽऽप्रजायेतसुतस्यार्तितस्मिन्तस्मिंस्तथेंद्रियेऽयेषुये
ष्विंद्रियार्थेषुदोपदेश्रद्धायांविमाननाखंडितत्वंतस्मिंतस्मिन्सादिंद्रियास्यार्थस्ययाऽऽदवे
इंद्रियेसुतस्यार्तिःपीडाप्रजायते॥इदानीदोहदवैरोग्यैर्गुणवैरोषाऽऽक्रांतानामयत्यानाम

(मुत्पत्तिंसूचयन्नाह ॥ ॥राज्ञःसंदर्शितेयस्यादौहृदंजायतेस्त्रियाः॥अर्थवंतेमहाभागंशूरमारं
साप्रसूयते॥मृगानागंमहापुण्यवंतं॥ ॥दुकूलपट्टकोशेयन्नूपणादिषुदोहदात्॥अलंका
रैषिणंपुत्रंललितंसाप्रसूयते॥दुकूलपट्टःपट्टवस्त्रं॥कौशेयंयत्रसरंतंवृजातं॥नूपणा
निमुक्ताहारप्रभृतिभिःललितंशृंगारचेष्टायुक्तं॥दुकूलपट्टकौशेयमितिकेचित्पठंति॥न
त्रैऽकूलंसूक्ष्मंवस्त्रं॥आश्रमेसंयतात्मानंधर्मशीलंप्रजायते॥यस्याआश्रमेतपनामनाम
शिष्टनिश्चयज्ञानवेत्ता॥सापवंभूतंजनयेदितिपिंडार्थः॥संयतात्मानंसंयतेंद्रियं॥देवताप्रतिमा
यांतुप्रसूतेपार्षदोपमं॥पार्षदोपममितिपार्षदेषुसनापुरुषेषुपमायस्यसतथावेत्ता॥
दर्शनेमालजातीनांहिंसाशीलंप्रसूयते॥मालव्याघ्रादयोहिंस्रापशवःगोधामांसाशने
पुत्रंसुषुसुधारणात्मकं॥सुष्ठुसुसंधारणात्मकंयत्तद्धीतवस्तुनामधारकं॥ ॥गवा
मांसाशबलिनंसर्वकेशसदंतथा॥माहिषेदोहदेशूरंरक्तांलोमसंयुतं॥वाराहमांसा ॥२८॥
स्वप्नालंशूरंसंजनयेत्सुतं॥वाराहमांसादिति॥अभिलाषितादितिशेषः॥मार्गाद्विक्रांत

जंघालुंसदावनचरंसुतमारादिति॥मृगमांसातविक्रांतमेधोगेनेत्याघालवेगवंतं॥ ॥
भ्रुमराक्षिनमनसेनित्यंशीलंचतेत्रिरात्॥भ्रमरोमहाश्रुकरणान्येमहाश्चाकारश्चमरानु
कःशीलंशीलवंतेनित्यंशीलंचतेत्रिरादित्यनित्यंनिःतेचतेनिरादित्यपरं॥अनुदोहदसं
ज्ञायश्लोकमाह॥अतोनुकेषुमानारिसमनिध्यातिदोहदा॥शरीराशारजीलेससमानंजन
यिष्यति॥यादृशेषुदोहदंश्रूयमनिध्यातिचेतसीकरोति॥ततसमानमित्यर्थः॥ ॥कर्म
णाचोन्नवंतोनवीतव्यंपुनर्भवेत्॥यथातथादैवयोगादोहदंजनयेत्तदा॥दैवदैवयोगादो
हदंहदितथाजनयेत्॥तथाहर्वजंतोकर्मणादिदं॥प्रेरितंन्नवितव्यंन्नवेत्॥ ॥पंचमेमनः
प्रतिबुद्धतरंभवति॥अतिबुद्धितरंजागर्तित्यर्थः॥षष्टेबुद्धिःसत्यमेसर्वंगप्रव्यक्ततरं॥ ॥
अष्टमेश्रीरुत्तमोषेजः॥तत्रजातश्चनजीनेनिरोजस्यानैर्ऋतनागधेयत्वाच्चातोबलि
मांसोदनमस्योदापयेत्॥ओजःश्रोषधाद्धामहदिति॥नैर्ऋतनागधेयत्वात्॥रक्त
सामन्यात्वात्नैर्ऋतामद्यगाश्चबालेषुरुद्रेणदत्तमितिक्रमारतंत्रेप्रतिपादितं॥ततस्तस्मा

कारणाअष्टमेमासिनैर्ऋताय बलिंदापयेत्॥ ॥नवमदशमैकादशानामन्यतस्मिन्जायते
अनोन्यथाविकानवति॥निराहारस्यापिगर्भस्यवर्त्ततेदेहंनिर्दिशन्नाह॥ ॥मातुर्यत्खलुरस स्क २
वहायोनाप्यांगर्भनाडीप्रतिबुद्धासास्यमातुराहारवीर्यमनिवर्तितेनोपस्नेहनास्यानिवृद्धि
र्भवति॥असंजातांगप्रत्यंगमानिषेकात्प्रभृतिसर्वशरीरावयवानुसारिणीनारसवहानांत
यंगानांधमनीनांउपस्नेहोजीवयंति॥मातुर्मर्गर्भइत्यारसवहायोनाप्यांगर्भनाम्नीनाडीप्रतिब
धासाअस्यगर्भस्यमातृसकाशाहारसवीर्यमनिवहतिप्रापयतित्यर्थः॥नत्वंगप्रत्यंगप्रयक्ति
प्रावोगर्भनाम्नीनाडीमातुराहाररसवीर्यमनिवहति॥अंगप्रत्यंगप्रयक्तीनावानुपूर्वकथंवा
गर्भपुष्टिदित्याह॥असंजातांगप्रत्यंगविभागमित्यादिआनिषेकात्प्रभृतीतिश्वासमं
तोनावेनानिषिंचनमानिषेकोयोनोशुक्रस्यनिषिंचनप्रभृतिगर्भोधानंमर्यादिकृत्येवय ॥२९॥
र्थः॥धमनीनामुपस्नेहोजीवयतिपूर्णसरःसलिलोयास्नेहवतीरज्जातत्तत्कंदबकंजीव
यतिप्राणधारणकरोतितथाओजःगर्भीरणहिश्रोत्रासिरसरक्तयदाहीनिवे॥रक्तोजरा

र्भवति॥नाडीचेवरसात्मिकासानाडीगर्भप्राप्नोतितयागर्भस्यवर्त्तनं॥यदश्नोतिमातु
स्यनोजनेकिंचदुर्विधं॥तस्मादन्नाद्सौम्यतंवीर्यंत्रेधाप्रवर्त्तते॥नागःशरीरंपुष्णातिस्त्यन
नागेनवर्धते॥गर्भपुष्पतिनागेनवर्धनेचयथाक्रमं॥गर्भौजोवकेदारनाडीप्राणातितर्पते
ति॥ ॥गर्भस्यएवकुसंनवतःपूर्वंशिरःसंनवतीत्याह॥शौनकः॥शिरोमूलत्वात्प्रधानेंद्रिया
णांहृदयमितिकृतवीर्येबुद्धिर्मनसश्चक्षुनत्वात्नाग्निरितिपाराशर्यः॥नतोहिवनेदेहोदृ
नःपाणिपादमितिमार्कंडेयस्कंधमूलत्वात्चेष्टायागर्भस्यशरीरमितिसुश्रुतिगोतमःतन्नि
वर्हत्वात्सर्वगात्रसंनवस्यात्तनुनसम्यक्सर्वाण्यंगप्रत्यंगानियुगपत्संनवतीत्याहधन्वंतरिः
गर्भस्यसूक्ष्मत्वागर्भलक्ष्यंतेवंशांकुरवच्युतद्यथा॥च्यूतफलेपरिपक्वेकेसांसाश्मज्ञानः
पृथक्दृश्यंतेकालप्रकर्षात्तान्येवतरुणेफलेदृश्यंतेसूक्ष्मत्वात्॥तेषुसूक्ष्माणांकेसरादीनां
कुलःप्रव्यक्तांकरोतिएतेनैववंशांकरोतिव्याख्यातः॥एवंगर्भस्यतान्नएयसर्वेष्वंगप्रत्यंगेषु
सौक्ष्मादनुपलब्धिःतान्येवकालप्रकर्षात्प्रव्यक्तानिभवंति॥ ॥तत्रपित्तजमार्द्रजरसजसत्वज

सात्मजस्यानिशारीरलक्षणानिव्याख्यास्यामःलक्ष्यंतइतिलक्षणानिकर्माणिशुद्धप्रसवस्य॥
तत्तलक्षणीयानिज्ञातव्यानीत्यर्थोनानेवस्रोतसानिपित्तमातुर्न्यःकारणेभ्यःप्रकृत्यैनिदर्श
न्नाह॥ ॥गर्भस्यकेशश्मश्रुलोमनखदंताशिरास्नायुधमनीरेतःप्रभृतिशिराणिपित्तजानि
मांसशोणितमेदोमज्जलसीकाहोतमुदरंप्रभृतिमेडतिमात्रुलानि॥ ॥शारीरो
पचयोबलवर्णःस्निग्धानिश्चरसजातिःइंद्रियाणिज्ञानंविज्ञानमायुसुखदुःखानिस्वदिकं
चात्मजाति॥ ॥आत्मजानीतिआत्मसन्निधानजातानितत्वात्मनोजातानिआत्मानोनिर्वि
कारस्यविकारजनकत्वानावात्प्रकृतिनावानुपपत्तेःस्वाभाविकप्रतिनावेनमोक्षानुप
पत्ति॥ ॥तस्यहितस्वनावस्यापरित्याज्यत्वादितिआदिशब्दान्नान्नायोनिजन्मादिकंच॥
सत्वजानुत्तरत्रवक्ष्यामःउत्तरगर्भेव्याकरणं॥ ॥वीर्यमारोग्यंबलवर्णौनिर्दिशंन्नाह॥
तत्रयस्यादक्षिणोस्तनेमाकुप्रयसोदर्शनंनवति॥दक्षिणाक्षिमद्वंचक्षुर्वचदक्षिणस ॥३०॥
क्थीर्षयतिबाकुल्याच्चपुन्नामध्येयेषुद्व्येषुदोहदमनीधायतिस्वप्नेषुचोपलनतोपप्रो

त्पलकुमादान्नाताकादीनिपुन्नामान्येवप्रसन्नदुःखकर्णीचनवति॥ताभ्यात्पुनत्रसिय
जनयिष्यतीति॥प्रसन्नमुखवर्णीचेत्यत्रचकारादूर्ध्वरोमराजित्वादीनिआद्यानि॥ ॥तद्वि
र्येकन्यायस्यापार्श्वेदक्षयमुन्नेतपुरस्तान्निगतमुदरंप्रागग्नेहितलक्षणंचतस्याकर्णेनसंस
कमितिविंदति॥प्रागग्निहितलक्षणमितिस्त्रिलक्षणंपुरुषलक्षणंचन्नतिपादितो॥ततद्व्य
मपिचनवति॥ ॥यस्यामध्येश्रोणीप्रभृतमुदरंसायुग्मंप्रसूयतइतिश्रोणीप्रभृतश्रो
णीसदृशोणीजुहूपणी॥अन्यत्रायुक्तं॥रोमराजिर्नवेन्नाभ्यास्यासास्यतेयमौ॥कायवाक्चि
त्तगुणवत्तेप्रसवज्ञानेदर्शयन्नाह॥ ॥देवताब्राह्मणपराश्चशौचाचारहितेरतामामद्यु
णान्प्रसूयंतेविपरीतास्तन्निर्गुणात्॥स्वनावमीश्वरमीसादिश्लोकेनेत्यात्मनावादंगप्रत्यंग
निवृत्तिःसूचितातप्रतिपद्यतप्राक्नश्नोकान्निर्दिष्टौगुणागुणोत्पत्तिधर्माधर्महेतुतयानिर्दि
शन्नाह॥ ॥अंगप्रत्यंगनिवृत्तिःस्वनावादेवजायते॥अंगप्रत्यंगनिवृत्तौयेनवंतिगुणागु
णाःतेतेगर्भेस्यविज्ञेयाधर्माधर्मनिमित्तजाः॥ ॥इतिशारीरनिबंधसंग्रहेतृतीयोध्यायः

मनेवक्रांतिशरीरानंतरमवक्रांतस्यगर्भावरणाद्भवतागर्भाकरणंवक्तुंयुज्यतइत्या
ह॥ ॥अथातेगर्भाकरणंशारीरंव्याख्यास्यामः॥ गर्भाकरणंगर्भविवरणंइत्यर्थः॥तत्रप्रा
णाश्चछादश्चक्रादयश्चविवरणास्तेषुप्राणानामतिदेशस्तिद्दुक्खात्तत्रप्रपादानमाहाग्निसो
मोवायुसत्वंरजःस्तमःपंचेंद्रियाणिभूतात्मेतिप्राणाः॥अग्निरत्रयाचंद्राज्जकालोचकरंजकसा
धकानांपंचानामग्निकानांसर्वधात्वंगतानांशोषाणांग्न्यात्मिरूपतयावस्थितोवाचाधिदैवत्वमापन्नो
वोढव्यःश्लेष्मरसस्त्रक्कादीनांतोयात्मकानांरससंज्ञियस्यचग्न्यात्मिरूपतयाचास्थितोमनसोधि
दैवत्वमापन्नःवायुपंचात्मकःप्राणादिभेदेनसत्वरजस्तमांसिवृत्तप्रकृतेष्टरूपाद्यागुणाःइंद्रि
याणिश्रवणस्पर्शनरसनघ्राणानीतिपंचा॥भूतात्मासुप्तासुप्तवर्मन्निःपरिगृहीतकर्मपुरुषः
तेचाग्निषोमादयःप्राणंतिजीवयंतीतिप्राणाःतत्राग्नितावदाहपाकादिकंसोदिप्राणयति
सोमश्चसोमधातोरोजःप्रभृतेःपोषणेनवायुश्चदोषधात्वमलादीनांसंचरणेनोच्छ्वासनिश्वासा ।३१॥
र्मांचसत्वरजस्तमश्चमनोरूपतयापरिणतंभूतात्मनशरीरांतरप्रक्रमणेवक्ष्यतितद

विप्रणयतिपंचेंद्रियाणिचक्षुरूपादिग्रहणकर्मणप्राणयति॥एवंभूतात्माकर्मपुरुषाशोष
स्येवकार्यशरीरहेतनाचतन्यरितिप्रणयति॥प्राणसंज्ञावएवशुक्रशोणितस्यपरिणामेनत्वगा
दिसंभवइत्यनंतरंत्वगादिव्याकरणंऊर्ध्वंनाह॥ ॥तस्यखल्वेवंप्रवृत्तस्यशुक्रशोणितस्यानि
वंचमानस्यक्षीरस्येवसंतानिकाःसप्तत्वोभवंति॥तस्यशुक्रशोणितस्यएवप्रवृत्तस्यभूतात्म
धिष्ठितस्य॥ ॥तासांप्रथमाश्रवन्नवसिनीनामायासर्वान्वर्णान्वभासयति॥पंचविधोंचछा
योप्रकाशयतिसावद्विषोडशनागप्रमाणसिध्मापदकंटकादिधिष्ठानासर्ववर्णान्गोरादिका
न्श्रवनायातीतिश्राजकेनाग्निमेनेतिशोषःपंचविधात्वाग्निकाग्निपंचमहाभूतकृतत्वात्॥
तस्यास्तुप्रमाणंनिर्दिशंन्नाह॥साद्विहेरीसादिन्नीहिरत्रपवःप्रत्येकंत्रीहिविस्तारस्यविंशति
र्भागाःकल्पनीयाःतत्राद्यादशनागात्वभासिन्याःप्रमाणंवक्ष्यमाणेष्वविंशतिभागेषुषोड
शप्रभृतयोभागाबोद्धव्याः॥द्वितीयालोहितानामषोडशभागप्रमाणातिलकालंकन्यच्छवंगा
धिष्ठानां॥ ॥तृतीयाश्वेताद्वादशभागप्रमाणाचर्महल्लाजगंधीमकादिधिष्ठानाचक्षुर्धिता

म्रोश्रष्टनागप्रमाणाविविधकिलासकुष्ठाधिष्ठान॥ ॥पंचमीवेदनीचक्षुन्नागप्रमाणाऊष
विसर्प्यधिकृता॥ षष्ठीलोहितारोहिणीनामविज्ञेयप्रमाणाग्रथ्यपंचर्बुदश्लीपंगलगंडाधिष्ठा
नां॥ ॥सप्तमीमांसधराश्रीहृदयप्रमाणान्नगंदरविद्रध्यर्शोधिष्ठाना॥ ॥यदेतत्प्रमाणंनिर्दिष्टं
तन्मीसश्लेष्मवनमाश्लेष्मवकाशेषुनललाटेसूक्ष्मगुल्मादिषुयतोवत्फदरेषुग्रीहिमुखानां
गुष्ठोदरप्रमाणवमगाढंविध्येदितिएतेनैतेऽलुंनंनवतिसप्तानांसमुदायनांगुष्ठोदरप्रमा
णमस्मिंश्चंगुष्ठोदरंयवबुवंविंशतिमनागेनषज्यंचप्रमाणंकलाखल्वपिसप्तधात्वा
शयांतरमर्यादधातीतिधातवोरसरक्तंमांसादयःकफपित्तपुरीषान्यपिप्रकृतोनिर्मर्या
दधतीतिधातवःतेषांमाश्रयश्रवणनप्रदेशाधात्वासयातेषांतरेषुमर्यादासीमानूताइ
त्यर्थःनासामंतःस्थितत्वेनाप्रत्यक्षमाणमितिस्तित्वंप्रत्यक्षमानंप्रमाणंनिर्दिशन्नाह॥यथाहि ॥३२॥
सारःकाष्ठेषुविद्यमानेषुदृश्यते॥यथाधातुर्दिमांसेषुछिद्यमानोषुदृश्यते॥एतनेकलासाधि
कृतएथकूधात्वंतरंथकार्यांणांव्यक्तमेवकलानामस्तित्वसाधित्वंसंवेत॥तासामुमष्टंनवंनिर्दि

शंन्नाह॥स्नायुसिश्चप्रतिछिन्नासंततांश्चजरायुणावेष्टितांश्चापिकलान्नागातान्विद्युःक
लानागान्कलाविनागविशेषात्संतानसम्यक्प्रकारेणाव्याप्तजरायुव्याकारःयेनवे
ष्टिताप्रणितोजायंतेकल्कवेष्कोवितद्देवद्देवाम्ब्देवनकलास्वरूपमभिहिताःयथाव
स्कधात्वांशयांतरेयमकेदोषइतिछंते॥सयथासमुस्नायुसिविपक्काःस्नायुश्लेष्मजटायुछन्न
कायइवसारोधातुरसशोषंअल्पत्वात्ताकलासंज्ञइति॥ ॥तासांप्रथमांसधरायस्याम
परेत्रिरास्नायुधमनिस्रोतसांप्रतानानवंतियस्यांकलायामाधिष्ठितेमांसेशिरादीनांप्रता
नाविस्तारानवंति॥अस्मुमेवार्थंदृष्टांतेनदृढयन्नाह॥ ॥यथाबिसमृणालानिविवर्तंते
समततःन्नूमोपंकोदकशैवलिनथामांसेशिरादयःतथामांसेइत्यादितथाप्रथमकला
यांमांसखंडःशिरादयोभवंति॥ननुरसानंतरंरक्तंतोमांसतत्कथंप्रागेवमांसधारापठिता
तनोरक्तधरेनिउच्यते॥पोपएकमोपन्नधारणेभ्रतएवमस्यामित्याधारत्वेनकलानिर्दि
ष्टाद्वितीयारक्तधारामांसस्योमांतरस्याश्रोणितंविशोषितश्चशिरासुयकृच्छ्रोहश्चनव

ति।अत्र दृष्टांतेदोषांतिकदृढयन्नाह॥ ॥दृक्काद्यथा निदिताद्दिरीणःक्षीरमाक्षवेक्षेता।
मांसादेवंक्लातात्क्षीणश्रोणितसंप्रसिच्यते॥संप्रतिच्यतेसंप्रसवतीत्यर्थः।तृतीयामेदो
धरामेदोहिसर्वेभूतानांमुदरस्थमएवास्थिषुचमज्जामवति।अएवास्थिष्वअत्यास्थिषुननुम
ज्जाश्रयणंतर्नवति।कथंमेदस्तिदंतरीत्याह॥मेदस्त्वित्यादिअएवास्थिषुमेदोमहत्वचम
ज्जातेःप्रायुक्तं॥मर्थश्लोकेनस्पष्टीकुर्वन्नाह॥ ॥स्थूलास्थिषुविशेषेणमज्जात्वभ्यंतराश्रिता
अथेतरेषुसर्वेषुसरक्तंमेदसुमते॥इतरेषुअल्पास्थिषुसर्वेषुननुमेदोमज्जानुकारी
नुपधातुर्वसाख्यःकइत्याह॥ ॥क्षुद्रमांसस्यायाहस्तेसावसापरिकीर्तिता॥चतुर्थश्ले
तायामानस्यवास्नेहोमेदसःसाप्रकीर्तिता॥चतुर्थश्लेष्मधारासर्वसंधिषुप्राणनृतां
प्रवर्तते॥तयाश्लेष्मणोगुणंकर्मणिदर्शयन्नाह॥स्नेहानकोयथाघट्टेचक्रंसाधु
प्रवर्तते॥संधयःसाधुवर्तंतेसंश्लिष्टश्लेष्मणातथा॥अत्रइतिचक्रश्लिष्टेतर्गतकोष्ठमि ॥३३॥
त्यर्थः।पंचमीपुरीषपुरानामयाश्रंतःकोष्ठमनुमलिनज्यति।पक्वाशयस्यांतकोष्ठइति

कोष्ठस्यांतर्ममतःकोष्ठंपुनःनमलेनमूत्रपुरीषःरूपतयाविनज्यति॥गवीनुश्रंतःकोष्ठे
कोष्ठमध्येतत्रापिरसविनाकीदृशस्यपुरीषत्वाततत्रपुरीषकोष्ठंविनजति।कोष्ठान्नदक्
करोतिसचात्रपुरीषविनागोग्निर्मारुतकृतोपितत्राग्निकृतोयथाविचयतिचरसमूत्रपु
रीषाणिमारुतकृतोयथासोन्नंपचतितज्ञाश्चविशेषान्विविनक्तिहीतिमाख्यातिपक्वाश
यस्थेनिपुरीयस्यपक्वाशयाश्रितत्वात्॥कोष्ठंपुनरान्नपक्वाशयाश्रयतथाचकोष्ठलक्षणं
ज्ञानान्यामग्निमग्निपक्वानांमूत्रस्यस्वधिरस्यचा॥हृद्धुंडकफुफुसस्यकोष्ठइतिधीयतेा॥ते
तकोष्ठस्थितादिपुरीषस्यपक्वाशयस्थितत्वात्॥बाह्यंतपक्वाशयंशकथ्यते॥एतदेवस
मस्तकोष्ठस्थितित्वंश्लोकेनस्पष्टीकुर्वन्नाह॥ ॥यकृत्प्लमेनाकोष्ठंचतथांत्रंणिसमाश्रिता
ऊर्ध्वंवक्ष्यंविनतेमलंमलधराकला॥समेनासर्वतोयकृदादिकंसमाश्रिताउदकस्थं
विनजतेतत्रयकृद्ग्रहणंरक्तधारसवह्नीनामुपलक्षणं॥यकृत्समीपानांहृदयादीनां
चधुंडकग्रहणेनसामिध्यादुदंगृह्यते॥तेनोर्ध्वंयकृदादिप्लवस्थितन्तो।अधस्थितागुद

पर्यंतं कोष्ठं समंसमंतात्समाश्रिता हृद्वाग्भटेप्युक्तं पंचमी तु रीषधरा साधंत्रामप
क्वाशयाश्रयाः अत्रौंडुकस्यमलं विनजतीति नदंडुकः पाटलकइतिलोके चरके चपुरी
षवाहीनाडुकः प्रातिपादितः अतएवपुरीषधरेतिनामास्याः मलंविनजतेपुरीषपतया
विभागंकरोतिः गवीड्डः तस्मात्कोष्ठात्एककरोतीतिव्याख्यातिः ॥षष्ठीपित्तधारायाचतु
र्विधमन्नपानमामाशयात्पच्यमानंपक्वाशयोपस्थितंधारयतिः अशितंखादितंलीढंको
द्गतंनृणांनजीर्यतियथाकालंशोणितंपित्ततेजसाः अशान्नोजनेखादनहृणेधेटपाने
लिह्यास्वादनेः पित्तमन्तरग्निसंज्ञकंः आमाशयात्पच्यमानंकफाशयाद्भ्रष्टंपक्वाशया
यस्थितपक्वाशयगमनोपस्थितंपित्तसंज्ञांधारयतीत्यर्थः तथाचसंग्रहः षष्ठीपीतध
रानामपक्वामाशयमध्यसंज्ञांतंप्रधिष्ठानतयाआमपक्वाशययोर्मध्येविधमन्नंबलेन
वेधार्पपित्ततेजसशोषयंतीपचंतीतिएवसेवार्थश्लोकेनदर्शयन्नाहः अशितस्यास्यादि
तः अन्नंअशितादिविशेषणान्नजीर्यतेयथाकालंकालानतिक्रमेणेतीहणमध्यमंदाग्नि

मात्रस्यगुरुलघुचितकालानतिक्रमेणः ॥समानीशुक्रधरानामयासर्वप्राणीनांसर्वश
रीरव्यापिनी॥शुक्रस्यसर्वंगव्यापीत्वेउपमानंप्रमाणंदर्शयन्नाहः ॥यथापयसिसर्पिस्त
गुडश्चेक्षोरसायथाः शरीरेषुयथाशुक्रंनृणांविद्धिषजांवरः यथेक्षुदृष्टांतोमत्यमेथुननूत्वाव
बुध्यकेइक्षुदृष्टांतस्त्विपीडनशुक्रहरणेरणत्वानंदशुक्रेत्रासितस्यैवेदानींसर्वांगव्या
पिनोपिकरणमार्गमाहः ॥अंगुलेर्दक्षिणेपार्श्वेवस्तिद्वारस्यचाप्यधः मूत्रस्रोतयथाशुक्रंपु
रुषस्यप्रवर्तते॥हृद्वाग्भटेनोक्तं॥समानीशुक्रधराह्यंगुलेर्दक्षिणेपार्श्वेवस्तिद्वारस्यचाधोमू
त्रमार्गमाश्रितासकलशरीरव्यापिनीशुक्रंप्रवर्त्तयति॥ननुयथापयसिसलिलेसर्पिरेवशरी
रसलिलंशुक्रंकथंदृष्टंकथंवाहृल्लक्ष्मदेहाश्रितेशुक्रंप्रसन्नमनसस्तथास्त्रीषुव्यापछतश्चापि
हर्षान्तिसंप्रवर्त्तते॥प्रसन्नमनसःक्रोधादिरहितगर्भिणांगर्भग्रहणकालाद्ध्वंआपंजननाद्
ऊर्ध्वंनदृष्टेइत्याहः ॥गृहीतगर्भिणीमात्रवदानींस्त्रीतसोत्पन्यवस्थतेगर्भेणगृहीतगर्भी
णीतस्मादार्त्तवंनदृश्यतेतत्तद्धःप्रतिहतमूर्धमागतमपरंचोपचिनोतिसमानमपरंत्यभिधीयते

त्रोषंत्रोर्द्धतरमागतंपयोधरावनिप्रतिपद्यते॥तस्माऊर्ध्वियाःपीनोन्नतपयोधरान्नवंति॥
वर्त्मन्कबंधतेमुखान्यवरुंध्यते॥अपरामलामित्याकुस्त्रियः॥ ॥गर्भस्ययकृत्प्लीहानोश्रो
णिनज्ञो॥यत्तत्कालखंडंदक्षिणपार्श्वेश्लीहाप्यनेनैवनाम्नाप्रख्यिल्लोवामपार्श्वेस्थितःयकृत्प्ली
हानाविकल्पलक्षणं॥तेनोक्तोमांपिशोणितज्ञंतथाचवृद्धवाग्भटःरक्तादनिलयुक्तात्कालीयक
मिति॥ ॥शोणितफेनप्रभवःफुफ्फुसःफुफ्फुसोहृदयनाडीकालयःस्वनाम्नाव्याख्यातः॥शोणि
तेकीदृक्प्रभवेऽतदकः॥पद्मकंअत्रादिकोमस्तिंदर्शयन्नाह॥ ॥अस्रजःश्लेष्मणश्चापि
यःप्रसादपरोमतः॥तंपचंतिपीतेनवातश्चाप्यनुधावति॥तोस्यात्राणिजायंतेसुदंवस्तिश्चदे
हिनः॥ ॥ऊर्ध्वेपच्यमानानांमाध्यमानाऽन्नसारवान्॥कफशोणितमांसानांसारोजिह्वाप्रजा
यते॥आध्मानात्पच्यमानानांवायुनाऽग्नेसमिंधनात्॥पच्यमानान्नमित्यर्थः॥गवीऽहृदये ३५
पच्यमानामितिपठंति॥ ॥यथार्थंसुष्मणायुक्तोवायुस्रोतांसिदारयेत्॥ऊष्मणापित्तेनसहयु ॥३५॥
क्तोवायुर्नाववि श्रांतांसिदारयेत्॥दारणंऊर्ध्वोत्कथंयथार्थंयथाप्रयोजनमित्यर्थः॥ ॥अन्नं

घवेश्रोपिशितंयस्मीर्विनऽतेतथा॥मायुपिशितंमांसंअनुप्रविश्यपेशिमऽते॥पिशि
तंमांसखंडं॥ ॥मेदसःस्नेहमादायशिरास्नायुत्वमाप्नुयात्॥शिराणांऽगुदःपाकस्नायु
नांऽततःखंडःशिरास्नायुत्वमाप्नुयादितिशिरःस्नायुश्चवायुऽर्थीदित्यर्थः॥ ॥अंशायान्या
सयोगेनकरोत्यास्यसन्नवे॥अंशायाअन्यासयोगेनवायुस्थितिकृत्वेत्यर्थः॥रक्तमेदंप्रसाद
प्रहृकोप्रसादःसारःहृकोऽक्किगोऽकौ॥ ॥मांसासृक्कफमेदःप्रसादाहृषणौ॥हृषणौअंडौ॥
शोणितकफप्रसादजंहृदयंयदाश्रयाहिधमन्यःप्राणवहीःतस्यवामातःस्त्रीरुसश्चदक्षिण
तोयकृल्लोमच॥तंहृदयंविशेषेणचेतनास्थानंअतस्मिंस्तमसावृतेसर्वेप्राणिनातस्यपतिभ
वंतिचात्रपुंडरीकेणसदृशंहृदयंस्यादधोमुखं॥जाग्रतस्तद्विकसतिस्यपतश्चतिमिलति॥
तस्माद्धृदयस्याधोवामतःस्त्रीफुफ्फुसश्चदक्षिणतोयकृल्लोमचेतिश्लोमतिलकंतद्विशेषेण
चेतनास्थानंचैतन्यान्यस्यसामान्येनसकलशरीरमेवचेतनासएवहृचरित्रंमनोपिविशेषे
णहृदयंमतं॥अतस्मिन्हृदयेतमसिमनेगुणेनोच्छ्रितेनावृतेनिरुद्धेसर्वेप्राणिनःस्वयंति

तस्याकारं दर्शयन्नाह॥ ॥निद्रात्रयवैलक्षण्यापाद्यानकस्मादामनेतिकस्मश्रुनव्यापारनिरोधात्॥यद्यपितत्रांतरीयेसत्यविधानिद्रापठितातत्रापित्रिविधवृत्तामसीस्वाभाविकीचेति॥तेदर्शयन्क्रमेणदर्शयन्नाह॥ ॥तत्रपदासंज्ञावंवहनिस्रोतांसितमोन्नूयिष्टश्लेष्मप्रतिपद्यते॥तदानामसीनामनिद्रासंज्ञवतोग्रबोधनीसाप्रलयकालेत्॥यद्यपिपर्वसामपिनिद्रारूपंतथाप्रकृष्टस्तामसीयंनिद्राकथ्यते॥स्वाभाविकीमाह॥तयान्नूयिष्टानामाक्षुनिशासुचनवति॥रजोन्नूयिष्टानामनिमित्तंसत्वन्नूयिष्टानामर्धरात्रमितिनास्त्रानिमित्तंश्रांतिमनकालेश्चलत्वाद्रजसःकदाचिद्दिवाकदाचिद्रात्रावित्यर्थःसत्वन्नूयिष्टानामर्धरात्रइतिनास्मिन्काले किंचिदन्नीन्नूतंसत्वमुत्कटंतमोनवति॥तस्मादर्धरात्रेसात्विकाःस्वपंति॥वैकारिकीमाह॥क्षीणश्लेष्मणामतिलबकुलानांमनःशारीरान्निघातवातोचनेवा॥सावैकारीकीनवति॥एवंहि तानांपुरुषाणांनिद्रावैन्नवति॥तदावैकारिकीनामनिद्रानवतिनन्नुयदालंघनश्रमादिभिर्वा ॥२९॥
युर्वृद्धतेश्लेष्माचक्षीयतेतदाकथंनिद्रेतिउच्यतेमनसःक्लांतत्वात्तन्नूतात्मनोविषयनिवृ

त्तौप्राणिनःस्वपंतिनतुक्रंचरके॥यदातुमनसिक्लांतेकर्मात्मानोकर्मान्विताविषयेभ्योनिवर्त्ततेतदास्वापतिमानवःइदानींगद्योक्तस्यार्थस्यसुखबोधनार्थश्लोकावाह॥नवतश्चात्रहृदयंचेतनास्थानमुक्तंसुश्रुतदेहिनां॥तमोभिन्नूतेतस्मिंस्तुनिद्राविशतिदेहिनांनिद्राहेतुस्तमःसत्वंबोधनेहेतुरुच्यते॥स्वभावहेतुगरीयान्नविकीर्त्यते॥सत्वादीनांसलसोनिध्यातपरस्परविरोधिनोस्वायबोधयो॥रनुपयतिमन्यमानह॥स्वभावएववेतिनतुबोधात्मावःस्वायःस्वायानवोबोधास्तत्कथंस्वयतःस्वप्नदर्शनंनवतीत्याह॥ ॥पूर्वदेहानुभूतांस्तदेहात्मास्वपतःप्रतुरजोयुक्तेनमनसाग्रहात्यर्थनिश्चुनाश्चुनान्ननुचयःकश्चिदर्थोविबोधःससर्वोपिबाह्यार्थोबलवतोदृष्टयःनचस्वप्नेबाह्यार्थस्यसत्वंविद्यते॥तत्कथतत्रार्थाबबोधइतिउच्यते॥स्मृतिरेवेयंपूर्वानुभूतेर्थनचाननुभूतविषयापरिस्फुरति॥ननुदृष्विधस्यदृष्टाश्रुतानानुभूतत्वात्कथंस्मृतिरतआह॥सर्वेदेहानुभूतास्त्विति॥एतच्चोपलक्षणमतोमनापिदेहानानुभूतात्मात्किंभूतैर्घटितआत्माशरीरलक्षणेनतद्भूतैरुपलक्षितआत्माचात्रसइत्याह॥

स्वपतेः प्रभुरितिस्वापयुक्तेस्यशरीरस्यप्रभूस्वामीक्षत्रस्यइत्यर्थेतदधीनसर्वक्रियाप्रवृ
तेःकथंपुनरर्थोनिद्रियाख्यानिद्राणेष्विंद्रियेषुगृह्यतीत्याह॥मनसेतिमनसःसर्वस्वेन्द्रि
यासंसदाप्रदर्शनप्रसंगइत्याह॥रजोयुक्तेतिरजःप्रेरितेनेत्यर्थेनरजसःप्रवर्त्तकत्वात्॥त
मोयुक्तेनचमनसानकिमपियुक्तःपश्यतितमसाआवरणात्मकत्वात्॥इंद्रियग्रामस्यतम
सावैकल्पेआपादितेआत्मनिविकारोपिसुप्तइवभवतीतिप्रतिपादयन्नाह॥ ॥करणानां
शुवैकल्पेनतमसाभिप्रवर्द्धितेत्यादिना॥अस्वयंभूतात्मात्मप्रसूयइत्युच्यते॥अभिप्रवृद्धितइतिअ
भिसर्वतोबधिरंतश्चप्रवर्द्धतेत्यादिना॥तत्रबाह्येंद्रियाणांविषयभूतेर्थेअंतमनोर्थेपिसुखादौदि
वास्वप्नस्यप्रवृत्तीतिआह॥ ॥सर्वर्तुष्वदिवास्वप्नःप्रतिषेधोन्यत्राग्निष्मादितिग्रीष्मंवर्जयि
त्वात्रतिषेधेष्वपिक्षुबालवृद्धास्त्रीकर्शितक्षतक्षीणमद्यनित्यायानवाहनाध्वकर्मपरि ॥३१॥
श्रांतानामत्युक्तवातामेदस्वेदकफरसरक्तक्षीणानांचमुहूर्त्तस्यपतनंप्रतिषिद्धेष्वपिरुज
क्षुत्सुमुहूर्त्तंघटिकांवा॥ ॥रात्रावपिजागरितंजागरितकालादधर्मिष्यतेदिवास्वप्नः॥

कस्मादर्धमेवस्वप्नोनाधिकमितिदर्शयन्नाह॥ ॥विकृतिर्हिदिवास्वप्नोनामचस्वपता
मधर्मसर्वदोषप्रकोपश्चतत्प्रकोपाच्चकासश्वासप्रतिश्यायशिरोरोगोज्वराग्निदौर्बल्या
निभवंति॥सर्वशब्देनरसमपिगृह्यते॥यद्यपिदिवास्वप्नेधर्मस्तथाशारीरकाधींष्मादि
वास्वप्नभङ्गः॥रात्रावपिजागरितवतांवातपित्तनिमित्तास्तएवोद्भवानभवंतितएवकाल
श्वासादयएव॥ ॥भवंतिचात्र॥ ॥तस्मान्नजाग्र्याद्रात्रौदिवास्वप्नंविवर्जयेत्॥ज्ञात्वादो
षकरावेतोबुधःस्वप्नःसितंचरेत्॥ ॥आरोग्यःसुमनाधृतिबलवर्णान्वितोहृषीकाणांतिस्रोवयसः
श्रमन्नरोजीवेत्समाशतं॥एवंतुकेनप्रकारेणवर्त्तमानोहृषस्त्रीरमणशक्तियुक्तः॥श्रीमान्
शारीरशब्देनाइत्यर्थःयुक्तयेपुनर्द्विग्रहणंस्वात्मास्तेषामदोषवादिवास्वप्नयोस्तत्रहृच्छिरा
त्रोचेतिस्वप्नजागरणोचितौ॥तेषांस्वप्नतोदोषाजायंतेवापिजायते॥केपुनर्निद्रानाश
ऋतवस्यानाह॥ ॥निद्रानाशोनिलोत्तिक्तात्मनस्तायास्यादपि॥संन्यवेसन्निधातात्तप्र
सन्नकेसमाशाम्यति॥अनिलादिभ्योनिद्रानाशोभवतीतासबंधःसनिद्रानाशःप्रसन्नके

रभ्यंगादिनिरयशर्मयातिः। कानिपुनःप्रत्यनिकोनितान्याह॥ ॥निद्रानाशेभ्यंगयोगोमू
र्ध्नितैलनिषेवणरहवसंस्कृतेवा॥भोजनेमधुरस्निग्धंक्षीरमांसरसादिनिःरसैर्बिलशयानां
चविकिरणांनथैवच॥प्राक्काशिनेक्षुरमाणमुपयोगोनयावकं॥निशि॥शयनास्तनपाना
निमनोज्ञानिनिर्मडनिचनिद्रानाशोक्तविततथान्यापिबुद्धिमान्॥निद्रानाशेभ्यंगयोगा
दिहितोनवेत्॥संवाहनंमृडमर्दनं॥एकवसंस्कृतैरितिखडादिसंस्कृतैशयनादिनिचम
नोज्ञामिनिद्रानाशोक्तवदेत॥तथान्यान्यपीतिप्रावरणादीनि॥निद्रातियोगेप्रतिकारणमाह
॥ ॥निद्रातियोगेवमनोहितंसंशोधनानिचलघनंरक्तमोक्षश्चयनोव्याक्रुलानिच॥
संशोधनादेववमनेलब्धेयसहसनस्यएथगपादानेनहिशेषेणनिद्रानाशहेत्यर्धरात्रौ
विहितःस्वप्नकेषांचिन्निशिधातइत्याह॥ ॥एकएवेहविषार्त्तानांरात्रौजागरणंहितं॥नि ॥३८॥
षिद्धोपिदिवास्वप्नकेषांचित्प्रशस्यतइत्याह॥ ॥दिवास्वप्नश्चदक्षश्लोहिकाजीर्णाति
सारिणां॥हितइत्यत्रापिसंबंधनिस्वनिद्रायास्तमोन्वीतायानूरुरूपायाश्रमेणांगानस

दशीतंद्रामयाह॥ ॥इंद्रियार्थेषुसंप्राप्तिरयत्नेननिद्रातस्यैवनिद्रायुक्तस्यैववा॥परं
निद्रायांप्रबोधितस्यकर्मनिवृत्तंद्रायाचप्रबोधितोपिक्लाम्यंतिः॥अतएवात्यक्लमयत्न
जः॥इदानींतंद्रालक्षणेप्रतिपादितानांलक्षणमाह॥ ॥पीत्वोकमतिलोष्ठासमदृष्टिनि
श्चलाननमानमुंचतिसतेत्वाष्टंसाजृंभणइतिसंज्ञितः॥अत्रजृंभाप्रसंगेनकेचित्हिक्काल
क्षणंपठंतियथा॥प्राणोदानोसमोस्यातोमूर्ध्निश्रोतःपथिस्थितेनस्तःप्रवर्त्ततेशब्दः क्ष
यंपठंतियथा॥प्राणोदानोसमोस्यातोमूर्ध्निश्रोतःपथिस्थितेनस्तःप्रवर्त्ततेशब्दः क्ष
यंविनिर्दिशेदिति॥तत्तुस्फटीकाकारेरपठित्वानपठनीयं॥कर्मआह॥ ॥योनायो
सश्रमोदेहेहृच्छ्वासर्वेजितःक्लमसमितिविज्ञेयइंद्रियार्थप्रबाधकःक्लमानंतरंकर्मप्र
वृत्तिसाम्यादसूचितमव्यालस्यमाह॥ ॥सुखस्पर्शप्रासंगित्वंदुःखदर्शनालोलतां॥शक्र
स्यचाप्यनुसाहकमशालस्यमुच्यते॥केचिदत्रोक्तशब्दान्योक्तदर्शनमाहुः॥उक्तिश्यान्नंननि
र्गच्छश्वासकष्टंवनरितां॥हृदयंपीड्यतेत्वास्यतमक्लेशंविनिर्दिशेत्॥वक्त्रेणमधुरतांतंद्रा
हृदयोद्वेष्टनंग्रमःनचान्नयमिकांक्षानग्लानितस्यविनिर्दिशेत्॥तदपिटिकाकारेरपि

रथ ठितत्वान्न पठनीयं॥ ॥अङ्गचर्मावनद्धं वायो मांसं मन्यते नरः॥तथा॥शुक्रसौरात्यर्थं
जोरक्तं विनिर्दिशेत्॥आङ्गचमानद्धं चेति॥वाराह्यश्वार्थे नाङ्गचमालवनद्धनेमेव प्यसद्धेः
तद्विनिर्दिशेदितितस्येतिशेषः॥महामोहरूपायानिद्रायाः प्रसंगवेतंप्रदिकंमोहरूपंनिर्दि
श्यमूर्छादिकमपिदर्शयन्नाह॥ ॥मूर्छापित्ततमःप्रायारजःपित्तानिलाङ्गमःतमोवातक
फातंद्रानिद्राश्लेष्मातमोनवः॥त्रिमथ्यकारूढस्यवत्रिमणं॥लक्षणंतुक्लकायास्तंद्राश्रारुड
तोपितिनिर्दिशेत्कुर्वन्नाह॥नमोवातकफादितिउल्कापितिप्रातमसामनोदोषेणमूर्छादि
प्रसंगेनशारीरदोषणापि॥पुनरनिहितं॥गर्भीतु॥मांसस्यादीनांलक्षणेनपठति॥अस्त
ग्भावचेनाहतुनागर्भस्यशुक्रोश्वर्क्तिंहेतुमन्यद्वितीयमपिहेतुंदर्शयन्नाह॥ ॥गर्भ
स्यखलुरसनिमित्तामास्रताध्मननिमित्तावपरिहृद्धिर्नवतीरसनिमेति॥माधुरीश्लेष्मा
तद्धुक्तंप्राक्॥मातुस्तुरसवहायांनाड्यांगर्भनाभिनाडीप्रतिपादिना॥मास्रताध्माननिमि ।।३८।।
तावेति॥मास्रतेनाध्मानश्चोतस्याःसामास्रताध्माननिमित्तातत्कर्थंवक्ष्यमाणेनानलानि

लस्तेनगर्भस्यामाध्मानंनापिनितोविशालन्यूनत्वागर्भपरिवृद्धिः॥अत्रश्रोतसांवेमेवाध्मात
संघातमिदर्शयन्नाह॥ ॥नवन्जतिचात्र॥तस्यांतरेणमेस्रक्ज्योतिःस्रंनंधवंस्मृतं॥तराधमनी
वायस्रदेहस्तेनास्यवर्द्धते॥तस्यागर्भस्यनाभेरंतरेणमध्येज्यातिस्रानंनिश्चितंस्मृतं॥तत्रवायुरा
ध्मति॥तेनचाध्मातेनवह्निनामास्रतेनश्रोतसामाध्मापनेस्यकोयोगर्भस्यदेहोवर्द्धतेज्योति
स्रनंअग्निस्रनंनिश्चितंस्मृतं॥तत्रवायुधामति॥निनाचाध्मातेवह्निमास्रतेनश्रोतसाध्मापन
स्यगर्भस्यदेहोवर्द्धते॥ज्योतिस्रनाध्मानेनमनम्यश्रोतावद्धोकथंसर्वतोद्धिरित्याह॥ ॥उष्म
णासहितश्चापिदारमत्यस्यमास्रतः॥ऊर्ध्वतीर्यगधस्ताच्चस्त्रातोस्यापियथातथा॥शोद्यत्रान
र्तविष्मार्थोज्ञातव्यो॥तेनोष्मणासहितोनिलोयथार्थोर्ध्वतीर्यगधस्ताच्चश्रोतास्यापियथातथा
विवृत्तानिकरोतियथातथादेहोवर्द्धतीतइतिपूर्ववाक्यसंबधनार्थंयथाशरीरंवर्धतेतथा
वृद्ध्याद्यथोपिकथंनवर्द्धतइत्याह॥ ॥दक्षिणश्चारोमकूपाश्चनवर्द्धतेकथंचना॥ध्वाक्ष्म
तानामर्त्यानामितिधन्वंतरेर्मतं॥यस्मात्सूपोएतानिदृष्टिस्रूपकूपाणिध्वाणिनिश्चितानि

मर्त्यानांपुरुषाणांशरीरप्रवृध्यादपिकस्यचिदवयवस्याहविंप्रतिपद्यशरीरक्षयेपिकस्य
चिदपिहविंदर्शयन्नाह॥ ॥शरीरेक्षयमाणेपिवर्द्धतेद्वाविमौसदांस्वभावंप्रकृतिंकृत्वानखके
शादितिष्ठतिः॥स्वभावंप्रकृतिंकृत्वातिंस्वभावंकारणंकृत्वेत्यर्थः॥प्रकृतिकृतप्रसंगेनान्यदपि
प्राकृतंरूपंप्रतिपादयितुंयाचकामोयाचद्विधाप्रकृतिःयद्धेतुकियश्चास्यास्वलक्षणंतत्क्रमे
णाह॥ ॥सत्यप्रकृतयोर्नवतिपाद्यतस्याउत्पातोहेतुमाह॥ ॥शुक्रशोणितयोर्गेयोभावेदोष
उत्वरःप्रकृतिर्जायतेतेनतस्यमत्वलक्षणंश्रृणु॥ ॥योभवदाषाउत्कटइतिस्वभावस्थितोनप्र
कुपितःद्विविधात्कटावातादयःसप्राकृतावैकृताश्चतत्रप्राकृताःसत्यविधायाःप्राकृतहे
तूत्थाशरीरेकजन्मनःवैकृताश्चगर्भव्याघातकाःकदित्वथैवास्यंकुसमादधातिः॥यथा॥॥
ननुस्वभावतःशुद्धंबीजंकर्मणावासधातुंगर्भेनिपादयतिःअनिलादिदोषदुष्टंतुगर्भंजनना
यनसमर्थमितिःशुक्रशोणितशुद्धाःउक्तंतत्कथंतत्कृतेनदोषेनप्रकृतिरितिःउच्यतेनहिस ॥४०॥
र्वमेवबीजंदूषितंकिंमहिबीजाश्चयेदूषिताःनवायवतोदोषेणगर्भप्रतिबद्धाजातांधमू

कादेगर्भस्यदृश्यतात्॥तस्मिन्एवएवांशोबीजस्यदृष्टोभवतितत्कायस्यैकान्तोवयवयंव
स्यविकृतिरभावोभवतिःयथादृश्यारंभकेबीजभागेदृष्टेजात्यंधोगर्भोभवतिननुगर्भएव
नभवतिःयथादोषारेबबीजभागेदृष्टेतत्कार्यस्यैवगर्भशरीरभावयस्यसमधातोरपेक्षया
विकृतिःस्फुटितकारणादिलक्षणादिभवतिःननुगर्भव्याघातःतदुक्तंशुद्धंस्वभावकर्मण्योवा
तादोदुष्टंमंत्रातःदुष्टंबीजार्थंकृतबीजंतत्रप्रकृतिश्चरमितिःदोषाणांहितवातस्यप्राधा
न्यमतस्तत्प्रकृतिलक्षणमाह॥ ॥तत्रप्रजागरूकशीतद्वेषीदुर्भगःवेनोमक्षपिनायेभ्रि
गंधर्वचित्रस्फुटितकचरणोलक्षलक्षमस्तुनखकेशःकाथीदंतखादीचभवंतिःअधीति
रथद्वेसौहृदकृतघ्नःकृतघ्नोधमनीतत्रलापीकृतगतिरटनोभवस्थितात्माविप्रतिच
छुगतिसंचयमेसुप्तःअव्ययस्थितमतिश्चलदृष्टिर्मंदरक्षधनसंचयमित्राकिंचिदेवतिल
पत्यनिबंधंःमास्तप्रकृतिरेषमनुष्यःप्रजागरूकअतिशयेनजागरणाशीलःदुर्भगेन
नारमाकारःस्तेनाचेःरोमशरीपरगुणासहनशीलःअनार्यगंअसमुरूपगंधर्वचित्तोग

तादिनिरतः क्रोधिहिंसनशीलः दंतनखादिषु सः सदंता त्किंकिरायतिः अधृतिः अधैर्य
मुत्कः कृतशरीरटनः श्रीघ्रगामी श्रीघ्रं नाशीलत्व तीत्यर्थः अनवस्थितात्मा चंचलचित्तः अस्व
स्थितिः अनवस्थिनहिनिश्चयः सदनोऽर्गधिः पीतशिथिलांगस्तान्नखनमनतोबुजिह्मोष्ठपा
णिपादतलोऽनेगावनुपलितखालित्यजुष्टोबकुः नुयुक्तहिंस्रिप्रकोपप्रसादोमध्यबलोम
ध्यायुश्चनवनिमेधावितिघृर्णमतिविगृह्यवक्तामेजत्स्वोसमिनिष्ठुडनिवारवीर्यः सुच्छसः
सन्नकनककल्पलाश्राकर्णिकारानुसंपश्येद्यपिचकुनाश्रविकृष्टकाननन्यात्मणोमदनते
वमृदुःप्रणताष्वपिसांत्वनदानरुचिःनवतीहसदाव्यथनास्यगतिनवेदपिन्नकृतप्रकृतिःवि
गृह्यवक्तेतिपरवाक्यमुच्छिद्यवविवंशिलःसमितिषुसंवामेषुपलाश्राःकिंशुकसांत्वनंयज
ग्यामःव्यथितास्यगतिरितिव्यथितसुखःमुखपाकृत्वालाधावनलेश्राःसदत्वपिंडावदगमनः ॥४१॥
ऊर्वेदीवरग्निस्तंश्राद्रारिष्टश्रारकांडमन्यतमवर्णसुनगःप्रियदर्शनोमधुरप्रियःकृतेक्षोध्य
तिमात्मदिरोलोलुरलोलुयोबलार्वाचिलयाहीदृढवेररनश्वनवंतिःश्लक्ष्णकटिलालि

निलकोशोलक्ष्मीवान्नजलदमृदंगसिंहघोषःसुप्तःससकलहंसचक्रवान्सपाश्यदपिच
जलाश्रायात्मनोज्ञानरक्तांतनेत्रसुविन्नकगात्रस्निग्धच्छविःसत्वगुणोपपन्नःकेशादमो
मानश्रीतायुश्चज्ञेयोबलसाप्रकृतिर्मनुष्यःइंदीवरंनीलोत्पलंनिसश्राखड्गश्रिष्टःकृष्णवर्तु
लफलोऽगइतिप्रसिद्धःसचश्रादिःधृतिमान्धैर्ययुक्तःसुविन्नकगात्रःसुस्पृथगमृतस
कलावचवःकेचिद्रुदंतादिप्रतिषुवानिकाश्रागमेमोघुशरमृश्राशुनांतथा॥तथागृध्रका
कखरादिनामनुकेकीर्त्तितानराइत्यादि॥तथाचुजगोलुकगंधयक्षमार्जारवानरेव्याघ्रर्क्ष
नकुलनुकापेनिकास्कनरासमृता॥इत्यादितथा॥दृढशास्त्रमतिःस्थिरमित्रःधनःपरिगणि
तिटात्परिदानिबकुपरनिश्चितवाक्यपदःसतेतंगुरुमानकरश्चनवेसददाइत्यादितथाबा
घेभरुरुवस्रोसिंहाश्रगजगाद्यषेःतार्क्ष्यसंसमानुद्वाश्लेष्मप्रकृतयोनडःइत्यादिवेनान
वत्रुःसंख्यांकानूपदंतिातेनुश्लोकानिबंधकारैरुतत्वात्तानपठनीयाः॥ ॥१८॥वानिरूणा
वापिप्रकृतीनां॥तंज्ञात्वाज्ञात्वासंसर्गजावेद्यःप्रकृतिरस्तिनिर्दिश्रोतात्तच्चश्राकृतामावा

नोपजायते॥ प्रतीतीनांस्वभावेजायंतेयथाकीटोनाविशेषेणविशपद्यते।यथाश्रमथानन्न
वनीनिशुनमूत्रकाःश्लेष्मप्रतनोनरइतिदर्शयन्नाह॥ ॥प्रकोपोवान्यभावोवाक्षयोवानोपजा
यते॥ प्रकृतीनांस्वभावेनजायंतेनुगताश्चुषःवातादिप्रकृतीनांयेदोषातप्रकृतयोमरान्कुर्वंति
नबाधितुं॥एतदायंतकादोषमधिकृत्योक्तंतस्यचबाधकत्वंप्रागेवव्याख्यातं॥नाशकुर्वंतिनबा
धितुमितितत्रयमीपदार्थेनकिंचिद्बाधितुंनाशकुर्वंतिनानुमृशं॥यथाहिविशषकीटोस्वभावज
नितदाकिंचिदेवबाध्यतेनमृशं॥एवंवातादिदुष्टजःप्राणिकायोवातादियेनसुदितकस्चरणादि
केनदोषेतेणेथास्वेददौर्गंध्यादिनाकिंचिदेवंबाध्यते॥अतएववातलाधाःसदाशुराइतिवनादि
प्रकृतिषुनिसाशुरत्वमभिहितंएकीयमतमाह॥ ॥प्रकृतिमिहतराणांनोतिंकीकेचिदाहुः
पवनदहनतोयेकीर्त्तिताश्चस्फुतिस्तिस्वस्थिरविपुलशरीरयास्त्रीवश्रमावातानुचिरंथंचिर
जीविनार्त्तसखेर्मकृद्भिःपवमानदहननोयोःकीर्त्तिनाइतिवातपित्तश्लेष्मलक्षणेकथिताइत्य ॥४२॥
र्थः॥शेषेदेप्रकृतिआढ्यास्थिरत्यादिस्वेर्मकृद्भिःरितिनासाकर्णोदिष्टिदेकिंचुलेरित्यर्थः॥अनेन

चश्लेकेनएथिमापयस्तनोवायव्याकाशीयामपिप्रकृतिनकुरन्येसाचैकशादित्रास्त्रीचतु
र्विंशूतैःप्रस्तार्यमाणाबकुधासंजायनेजनंचाएकेकेनवदंतिपंचदशातुद्वात्यांत्रिंशत्रि
तिन्नूतैःपंचचतुर्भिरेवनिषजस्वकांसमस्तेरपिएकत्रिंशतमत्रभूमिसलिलेखाग्नीयस्यत्री
नाकाशौश्चप्रकृतिगुणैरपिपुनःप्राऊसमस्तात्यगुणइतिनागार्जुनाचार्योक्तसत्वादिगुणभे
दनचितप्रकृतिंनिर्दिशंन्ताह॥ ॥शौचमास्तिक्यमभ्यासोवेदेषुगुरुदेवजनं॥प्रियातिथि
त्वमिज्यातत्रलाकायस्यचलक्षणं॥इत्यायागः ॥महात्म्यंशौर्यमाजाचसततंशास्त्रमुश्रुता
नृत्यानांनरणंचापिमाहेंद्रकोयलक्षणं॥महात्म्यंमहाशयत्वं॥ ॥स्त्रीनसेवासक्तिश्चंपेग
त्यंहरिकेशानात्रियवादित्यत्वमित्येतत्वाक्षणंकायलक्षणं॥योगत्वंपिपाक्षतं॥हरीकोरा
तांकपिलकोशानां॥ ॥मध्यस्तांसहिष्णुत्वमर्थानमसांचयो॥मरुप्रशावशक्तिश्चकोवेरंका
यलक्षणं॥मरुप्रसवशक्तिःप्रजोत्पादनसामर्थ्यं॥गेधमाल्यप्रियत्वंचनृत्यवादित्रमिता॥
विहारशीलतात्वेवगोधर्वंकायलक्षणं॥ ॥विहारशीलतात्रमणशीलता॥ ॥आत्य

कारीदद्वेषानोनिर्नयःस्मृतिमान्शुचिःरागमोहमदद्वेषैर्वर्जितोयमसत्ववान्॥प्रात्यकारीमुक्तकारीदद्वेषाद्वेरंजनःजपव्रततपोमखसंयमोहोमाध्ययनासक्तिनः॥ज्ञानविज्ञानसंपन्नःऋषिसत्तमनरेविद्धिःसत्यनेसात्विकीकायाःराजसाकृतिबोधमेधैर्यैतेतरौद्रंक्षुरंचंडमणुमकंएकासीनंचोदरकमाश्रुकरंसत्वमीदृशं।रौद्रेनयानकं॥चंडंतीव्रकोपंअसूयकंपरुषेषुअरिणं।एकाशीनंएकाकीचचाभीत्यर्थेघटिकंघस्मरं।दायसक्तऊदरिकमित्रोधधिग्रमितिपठित्वाऔषधिकंछमपरमितिव्याख्यातितीक्ष्णमायानिलंनिस्रचंडंमायाविनंतथा॥विहाराचारचापल्यंसर्वदात्वंविद्धिनरं।नीकअरोधेसतित्याद्याहारःनडुंचरकेकृतंश्रुरमकृध्यनीसमितिचंडंकोपनं॥ ॥प्रकृष्टकामसेविवाप्यजंखाहारएवचअमेषिणोनचक्षायीशाकुनंकायलक्षणं॥ पञ्चभक्षाहारोनवरन्नाहारशिलाः॥ ॥एकांतग्राहीनारोज्यमसूयाधर्मबाध्यता॥त्रंमातर्मंचेश्वापिराजसंकायलक्षणं॥एकांतग्राहिताएकांतयदृणशीतला॥असूयागणेषुदोषारोपणंनृशमात्रंनमइत्यर्थः॥उद्धिग्नाक्षिरतोतीव्रंसाहसप्रिय ॥४३॥

तातथा॥स्त्रीलोकपत्वंनैर्लज्यंपोराजंकायलक्षणं॥तद्भंकोपद्यंअसंविभागमनस्वशीलःमसूयकंलोलुपंचाप्यदातारंप्रेतसत्वंविद्धिनरं॥षडेतेराजसाकायाःतामसाकृतिबोधमेडमेधस्त्वंधताचस्वप्नमैथुननित्यतानिराकरीष्णुताचैवविज्ञेयाःयाम्यामायुणं॥एकस्थानरतिनित्यमारुरेकेवलेरतःवानःससत्योनरःसत्यैत्वधर्मकामार्थवर्जितः॥इत्येतन्निविधाकायाःप्रोक्तावेनामसास्तथा॥ ॥प्रतिज्ञानेप्रयोजनमाह॥कायानांप्रकृतिर्शीलाच्छरूपोक्रियाचारान्॥महाप्रकृतपस्त्वेतारजसत्वतमःकृताःप्रोक्तालक्षणतःसम्यक्त्रापिसंक्षाश्चविशिनावयेत॥ ॥गर्भव्याकरणानंतरमुत्पन्नस्यबालस्यसंज्ञांगप्रत्यंगतपर्व्वलेशारीरसंस्तयस्यशरीरावयवानोसंख्याकर्तुंमुज्यतइत्याह॥ ॥अथातःशारीरसंख्याव्याकरणंशारीरंव्याख्यास्यामः॥ ॥पंचभूतशरीरसमवायुःशरीरमुक्तंतस्यवयावशःसंख्यातस्यव्याकरणंयत्रशारीरतव्याख्यास्यामःअथवाशरीरशब्दोयंसमुदायवृत्तिरवयवोवापिवर्ततेतेषांसंख्याउर्ववत्॥नचशारीरावयवसंख्याविवरणंप्रकृतिविकारसंमूर्छितंगर्भइत्यच्यते॥अस्माप्रकृतिविका

रसं मूर्च्छितमिति॥ ॥आत्यक्षेत्रसंभवप्रततयःप्रधानादयोष्टौविकारास्पंचनूतान्येकदशेंद्रिया
णिचेतिषोडशेंद्रियः।तंसंमूर्च्छितंसंमिश्रीभूतंगर्भइतिसंज्ञांलभतेऽनेनयोगिनामुपयोगिपं
चविंशतिकोराशिरुक्तःतमिदानीमिषजामुपयोगिनंषड्धातुकृत्वानिर्दिशंनाह॥ ॥तंचचेतना
वस्थितंवायुर्विभजतिनेजएनंपचतिआपश्चक्लेदयंतीपृथिवीसंहतिमाकाशंविवर्द्धयति
एवंविवर्द्धितःसपंचात्मकस्तत्पादजिह्वापादकर्णनेत्रबाह्वादिभिरंगैरुपेतश्चतथा॥शरीरमिति
संज्ञांलभतेचेतनाहेतुभूतयायावत्कर्मप्रसवकालमवस्थितंचेतनावस्थितंअन्यथाऽधिष्ठि
ताजीर्णस्यात्॥वायुर्विभजतिदोषधातुमलांगप्रत्यंगविभागंतेतेजःपचतिसूक्ष्मद्रव्यारेण
वेश्नांप्रायमतिआपःक्लेदयंतिविभागपरिणामकारिणःस्निग्धाःश्लक्ष्णामोषणाःप्रद्रवाता
जनयतिपृथिवीसंहतिमाकाशंक्लिन्नमपि॥कर्विभूर्तिमत्करोतिसंहरतिसंदहतीत्येकेच ॥४४॥
हंतिातन्नसंपूर्णत्वेविनाशार्थत्वात्॥आकाशंविवर्द्धयतिआनिलानलविदारितस्रोतसा
माध्यापनेयोर्द्धमर्द्धमधस्तिर्यक्विवर्द्धितमवकाशदानेनविवर्द्धयतिातच्चषडंगशाखाच

तस्रोमध्यंपंचमंषष्ठंशिरइतिमध्यमिदंकंठादिगुदपर्यंतं॥अपरपर्यवयवविभागंसंख्या
श्रयंशारीरेनिर्दिशंनाह॥ ॥अतःपरंप्रत्यंगानिवक्ष्यंते॥ ॥मस्तकादरष्टौनासिकललाटनासा
धिकवक्षीतानिएकैकाःकर्णनेत्रनासाभ्रूगंडवक्षस्तनदृषणपार्श्वसिनाडुकाकुक्षप्रतयोद्वेद्वे
विंशतियुलयाः॥ ॥स्रोतांसिवक्ष्यमाणानि॥ ॥एषप्रत्यंगविभागशक्थ॥अंसोबाहुशिरःख
गंडंगंडकाःस्फिक्पादःउरुजंघतिलोकाः॥बाहुकक्षप्रथतयोद्वेद्वेइत्यप्रकृतिविकृतिणाचोष्टसक्थिक
ऊरुदानामविरोधःनन्वंगप्रत्यंगयोःकिमितिनिर्दिष्टानीत्याश्रोतांसित्यादिवक्ष्यमाणानी
तिआश्रितेषुत्वंगाद्यवयवाष्वीसर्थंगएतान्यंगप्रकृत्यंगात्याश्रयभूतानिप्रतिपाद्येनेष्वेवयेस
माश्रितास्त्वगाद्यवयवास्तेषांकारणमाह॥तस्यपुनःसंख्यानंत्वसःकलाधातवोमलादोषायक्ष
लोहानोस्युस्युसउदंकौहृदयामाशयाश्चाणिहकोष्ठोतांसिकंडराजालातिऊर्ध्वीसंज्ञावासे
वन्यःसंधातासीमंतास्नायवःस्नायकःपेशीमर्मोणिशिराधमन्योगत्वास्नायुश्रोतांसि
च॥यस्येत्यंपिंडप्रत्यंगात्मकस्पर्शीसंख्यानमितिसंख्यायतेनशरीरंतत्संख्यानंकितदाह॥

घ्रचः कलाइत्यादित्वगादिकंयोगवाहाधमनीव्याकरणोदितानिताप्राणोदकान्नवाहीनिकेचित्
शुक्रनाध्यायिनः संज्ञेपेणत्वगादीत्कतिचित्संख्यायोपदाम्यपठंति।।तन्मतमाहात्वचसप्तक
लाःसप्तश्रायाःसप्तधातवःसप्तसत्यशिरांसानिपंचयेशीरातानिस्नीएयस्थिरातानिहृद
योत्तरेसंधिरातेसप्तोत्तरंमर्मशतंचतुर्विंशतिधमन्यःस्त्रयोदोषस्त्रयोमलाःनवस्रोतांसि
तिवःसमांसः।समांसः संज्ञेयःसंज्ञेयेणानिर्दिष्टानांचगादीनांविस्तरमाह।। ।।विस्तारतऊर्ध्व
त्वचोनिर्दिष्टाःकलात्रातवोमलादोषायकलीहानोयुष्पुसउदकोरुस्थयस्तकोकचात्वचानिर्दि
ष्टाइतिसंख्यायानानिश्चगर्नेव्याकरणेकलादयश्चनिर्दिष्टाःश्रायशब्दान्नाह।। ।।श्रायास्तु
वातश्रायःपित्तश्रायःश्लेष्माश्रायपक्वाश्रायोमूत्रश्रायःस्त्रीणांगर्भाश्रायाष्टमइति।। ।।श्रा
श्रयाधिष्ठानेपित्तश्रायादधपक्वाश्रायःतस्यैकादशोचक्रमलधारकउदकोविद्याततपक्वा
श्रायोत्रकाइति।।श्राश्रयाक्रमेसुवाग्भटेनोक्तायथा।।स्वकस्याद्यःक्रमात्परोकफामपितपक्वान्ना ॥४५॥
वायोमूत्रस्यचक्रममात्रागर्भाश्रायोष्टमस्त्रीणांपित्तपक्वाश्रायात्परइति।।अत्रएषाह।। ।।

सक्थित्वामाप्यंत्राणिपुंसांस्त्रीणांयद्वयामहिनानिव्यामोबाह्योःसकथ्योःस्तियेगतयः।। ।।
श्रवणनयनवदनघ्राणगुदमेढ्राणिनवस्रोतांसिनराणांबहिर्मुखानि।एतान्यवस्त्रीणांश्र
वणीचस्त्रीणिहस्तनयोरदस्ताद्रक्तवहंचानन्ववाप्यधमनीव्याकरणेहितानिस्रोतांसि
वक्ष्यानीत्याह।।बहिर्मुखानिाधमनीव्याकरणेहितानिस्रोतर्मुखानिश्रधस्ताद्रक्तवहंतप
त्रंरप्यधश्चार्नवहं।।स्मरातपत्रंनगस्योपरितनेनागेउक्तंच।।विपुलविपेरपत्रसमाकृते
रवयवस्यसिरस्नत्तमाश्रितंसकलकामशिरामुखचुंबितंतिगदितंमदनातपवारणमि
ति।। ।।षोऽशकंदराः।। ।।तासांचतस्रपादयोःताबत्याहस्तग्रीवाष्टष्ठेषु।।कंडरामहत्स्नायु
तावत्योहस्तग्रीवाष्टष्ठेस्थिताःहस्तश्चतस्रश्चतस्रःरुत्कादिगतानांकंडराणां।।ग्रीवाभा
गमाह।। ।।तत्रप्रादहस्तगतानांकंडराणांनखाअपप्रसेहाःजेज्ञाद्यास्तुहस्तपादगतानांकं
डराणांअस्रीचनखाअयप्रसेहाइतिपठंतियीबाहृदयनिबंधिनीनामधोनागतांनांमेढ्रंप्रसे
हइतिशेषः।। ।।श्रोणीष्टष्ठतबंधिनीनामधोनागतानांबिंबःआणासदृष्टिनीश्चलबंधक

ऊर्ध्वतीनांष्टष्टजानांचतस्रणामधोगतानांबिंबमंडलंते॥मंथिनितंबस्य॥ ॥मूर्धोविकोथ
पिंडादिनांचाधूर्वाकाबिंबामनुवर्तते॥तेनमस्तकस्ययच्चिलंमंडलंतत्ग्रीवाश्रीतानांमेवच
तस्रणामुपरिगतानांचकंडराणांकंडराणामग्रप्ररोहः॥तथापादगतानांचतस्रणांउपरिमंड
लमग्रसमप्ररोहः॥तथाष्टष्टगतानांचतस्रणांकंडराणमुपरिगतानांवक्षोमंडलं॥आदित्राष्टष्टी
तस्यस्तनस्यचमग्रमंडलप्ररोहः॥गतानांचतस्रणांमुपरिगतानांमस्तकपिंडोबाकुशिरस्त्रग्रप्र
रोहाइति॥मस्तकस्यतथैववोर्वी॥ ॥तथावक्षसःतथाश्रोणिपिंडयोश्चयच्चिबमंडलंआदित्य
श्राबंजालानिप्रसेकंचत्वारिचत्वारीनानिमणिबंधगुल्फसंश्रितानिपरस्परानबद्धानिपरस्प
रसंश्लिष्टानिपरस्परगवाक्षीतानिचेति॥येगवाक्षितमिदंग्रीवं॥मांसादीनांचचतुर्णांप्रसेक
चत्वारिजालातिपांसादिजालातांश्चतुर्णांबेकमेकस्मिन्मणिबंधेगुल्फेच॥तद्यथा॥मांसस्य
वमेकस्मिन्मणिबंधेगत्यंत्रवक्षिराणिस्नायुनामस्त्रचैककंजालमेकमितिचत्वारजालका ॥४६॥
निपरस्परगवाक्षितानिसंजातपरस्परच्छिद्राणीत्यर्थः॥येगवाक्षितमितिविरचितमिदंत

जालकाकारंत्रनिकरपरिकल्पीतमित्यर्थः॥ ॥षट्कूर्चा॥स्नेहपादग्रीनामंसेषु॥हस्त
योर्द्वोपादयोर्द्वोग्रीवामेढ्रयोरेकाःकूर्चानामेवदितिसंज्ञेया॥ ॥तेषुनर्मांसशिरास्नायू
नांजालकप्रतानांसंततिविरचिताःमदमांसजरश्चरंतस्रःपृष्टवंशमुन्नयंतःग्रीवांनि
बंधनार्थंद्वेबाह्यमंतरेचद्वेशिरोनिबंधनार्थंद्वेबाह्यमंतरेचद्वेपिंडीनांबंधनार्थमिति॥
प्रयोजनकथनांगइतुमहत्यांमांसरजतस्रःपृष्टवंशमुदायतइतिपृष्टेप्रतिपादयतिमा
त्यसेविन्यःशिरसिविंशतिःपेचजिह्वासेफसेरेकैकाताःपरिरुन्नेग्राःशस्त्रेमासघाताहा॥
चतुर्दशाष्ठसंघाताःतेषामत्रोयोगुल्फजानुकवलेषु॥एतेनेतरेस्विबाहुचबाघातौ॥त्रिक
शिरसोरेकैकत्रिकात्रयोगुल्फजानोवंक्षणेषुतावतोनासिसाक्षिबाहोरेवमेकएवंचतु
र्निःस्त्रिकेद्वादशात्रिशिरसोरेकैकत्रिकएकः॥एकशिरस्त्वेवंचतुर्दशायघपिंडीनिकाना
मत्रिकंप्रसिद्धंतथाप्यत्रबाहुग्रीवत्रयसंघातस्त्रीजघनेसीमंतामेनानाह॥ ॥यचतुर्द
शवशीमंतातेचाष्ठिसंघातवदेणीनीयंगयतस्तेर्युक्ताश्चस्त्रिसंघाताःतथाचनीजःसंघाताः

शिवीतायेस्कशिरीतौघचक्षेदृतीा।परतमाह।।।।यथुक्तासंधातास्तोखत्वशदशैकेषांआ
चार्यागामतेसंधाताअशदशा।। ।।तयथा।। ।।पुर्वोक्ताश्चतुर्दशाश्रोणिद्वयेपिकांमुपार्श्वद्वे
वक्षयंदुपार्श्वेउदरंसंधामेकः।अस्तुकमुपर्येकः।।एवंअशपशा।।कअस्तिसंख्यांकुर्वन्नाह।। ।।त्रीणिषष्टान्यस्थिशतानिवेदवादिनोनामते।।वेदतोवादिनामतइत्यत्रायुर्वेदः।।
वादिनइतिद्रष्व्यं।।पुनर्नवेदएवा।।तदात्रिपठेषष्टिशतानिसंत्रचोवदविरुद्धत्वाप्र
माणंस्यास्वमतमाह।। ।।अन्यतंत्रेतुत्रीण्येवशतानितेषांसविंशतिंशतंशाखासु।।स
प्तदशोत्तरंश्रोणिपार्श्वेषष्टादशोदरेदस्युःग्रीवांप्रत्यूर्ध्वेत्रिषष्टिःएवमस्थांत्रीणिशतानिभूयसी।।
कथंशाखासुविंशत्यधिकंशतंभूयतदाह।। ।।एकैकस्यांतुपादांगुल्यांत्रीणित्रीणी।।तानि
पंचदशतलकूर्चसभ्रीतिदशा।।पार्श्वमेकंजंघायांद्वेजानुन्यकं।।एकमूरौइति।।त्रिंशतमेक ॥४७॥
स्मिन्सक्थिन्यवति।।एतेनेतरसक्थ्याख्यातोतलकूर्चेगुल्फादितत्रपादतलेपंचशते

लात्।।तस्यबंधनेमेकमस्थिद्वेकूर्चगुल्फयोरितिदशा।।त्रिंशच्चतुष्केणसविंशमेकशतं
यथाश्रोणिपार्श्वेषष्टोदरोरससप्तदशोत्तरंशाभूयतेतथाह।। ।।श्रोण्योपंच।। ।।तेषांगुद
भगनितंबेषुचत्वारी।।त्रिकसंश्रितमेकंपार्श्वेषट्त्रिंशत्।।एवमेकस्मिन्द्वितीयेप्येवं।।षट्
त्रिंशत्।।अष्टावुरसिद्वेअदःकसद्वा।।श्रोण्योपंचेतियदुक्तंतस्यैवविस्तरमाह।।तेषामित्या
दि।।गुदभगनितंबद्वयेनचत्वारी।।एवंश्रोणीगतपंचकमास्थ्यश्रकाश्रितद्वयंयावत्।।स
वैकेसप्तदशोत्तरं।।शावंभूयतेत्।।ग्रीवाप्रत्यूर्ध्वंयायात्रिषष्टिस्तथाह।। ।।ग्रीवायांनवकं
नवाड्यांचत्वारिदेहयोःतदेताद्वात्रिंशत्।।नासायांत्रीणि।।एकंतालुनिगंखातश्कर्णशं
खेष्वेकैपठीरसीतिनंडकर्णसंख्येष्वित्यत्रगंडौचकर्णौचशंखौचेतिविग्रहेपडस्थितिर्न
ति।एतानिपंचविधानिभवंति।।तद्यथा।कपालरुचकनचलयनकलसंज्ञातेषांजानु
नितंबांसगंडतालुनांखारसासुकपालानि।।तेषांजानुनितंबांसगंडतालुनांखारसरसक

पाल्यानि॥तेषांजानुतंबासगंडनालभ्रूंखशिरेसुकपालानिलाना स्रुस्रुचकाघ्राण
कर्णग्रीवाबाहुकोत्रेषु॥तस्रणानिपाणिपादपार्श्वपृष्ठादरोरसुवलयानित्रीषाणिनवक
संज्ञानिकपालानिवर्मरसंज्ञानि॥दशनोदंताइत्यर्थःतेस्तणानितस्रणासंज्ञानिवक्ष
थनिवलयसंज्ञानि॥आक्षणनविशेषेणधर्मविशेषानामविशेषणःपंचविधःशेषा
निनखकसंज्ञानि॥हस्तपादांगुलितलकगलकादिषु॥नामविशेषकथनेरचनाविशे
षज्ञानयानार्थंशरीरधारणविशेषेणप्राधान्यदर्शयन्नाह॥ ॥नवतिचात्र॥अस्मेतर
गतेःसारैर्यतिष्ठतिन्रूसहःअस्थिसारैस्तथादेहोस्थिसंदेहिनोध्रुवंतस्माविरक्तिनसेषु
त्वमासेषुशरीरिणां॥अस्थिनिविनश्यंतिमारोएयेतानिदेहानो॥मांसान्यत्रनिबंधानि
स्नायुनिस्तथा॥अस्थ्यालंबनंकृत्वानस्थितेपतंतिवा॥अत्रास्थिनिश्रशंधिता ॥४८॥
संधिनाह॥संधयस्तुद्विविधाश्चेष्टावंतस्थिराश्च॥ ॥चाखासुरुन्योकघोंचत्वष्टावंतस्तु

संधयःशोणासुसंधयःसर्वेविस्तयादिस्थिराधैः॥चेष्टावंतश्चलास्थिराश्चअचलाःकुर्घोचतिच
कारनखायामपिचलाः॥ ॥सख्यातस्तुदशोत्तरेद्वातेशोखातेषांस्पष्टयस्थिःएकोवपष्ठी
कोष्टग्रीवायाप्रदुआशीति॥अषष्टेविवरणमाह॥एकैकस्यांतुपादांपादांगुल्यांत्रयस्त्रयः
द्वावंगुष्ठे॥चत्वर्दशजानुपृस्फुवक्षणाष्वेकैकःएवंसप्तदशोकस्मिन्नुस्थिनवंति॥एतेरसास्थित्वा
बाहुचंघास्थातौपादांगुष्टतिस्त्रितयान्वितेपिसंधिद्वयमेवस्यात्दस्तांगुष्ठास्थित्रितयसंयुक्त
धिद्वयमेवगणनीयंस्तीयस्यहस्तांगुष्ठसंधेर्मणिबंधसंघातितांतन्नीवात्॥इदानीशा
खासंधितन्निध्यमासंधिर्भागसंधिंचदर्शयन्नाह॥ ॥त्रयकंटेचपालेषु॥चत्वर्विंश
तिष्टवंद्यातावंतएवपार्श्वयोःउत्तरस्यष्टौतावंएवग्रीवायांत्रयंकंठनाडीषु॥हृदयोक्ता
मनिबद्धास्पष्टादशाष्टदश॥वदंतयोःपरिमाणवंतमूलेषु॥एकःकाकलके॥नासायां
च॥द्वौवर्त्मंडलजोनेत्राभ्योगंडकर्णभ्रूंखष्वेकैक॥हृदस्तुसंधि॥द्वायुपरिष्टाद्भवः॥
भ्रूंखयोश्च॥पंचशिरःकपोलेषु॥एकोमूर्ध्नितावत्ग्रीवायांअष्टविंशत्यधःत्रयःकंठेगत

नलकास्थीनिनाडीषुकंठपार्श्वेनाडीषुहृदयपंक्तौमनिबद्धासुश्रनयानवादासुजत्रुक
स्थिसंधिगंडोवकलैविश्रांखोचतेनित्यदृष्टसंधयःश्रांखयोश्चेतत्राप्युपरिष्टाद्विंशतिसंधि
धिनीयं॥तदुक्तं॥ग्रीवास्थ्नोत्रयःकंठेकक्षास्थ्नोनवद्वयं॥वक्षमंडलगंजाक्षाकक्षेश्रांखदक्षु
हृथा॥श्रूश्रांखद्वितीयस्योर्द्धसंधिसत्यहृयंतथा॥कपालेपंचमूर्ध्न्येकोनासाकाकलयोहृयो॥
द्वात्रिंशतास्त्रिशितिःस्यादबंदंतस्त्रितेसह॥ ॥तएतेसंधयोष्टविधाकोरुखलसामु
ष्टंतरन्नानन्नसेवनीवायसतदंडमंडलश्रोखावर्त्तः तेषांमुगुलिमणिबंधगुल्फजानुकूपे
रषुकोराःसंधयःकक्षावंक्षणदरानेषुल्लूखलाःस्रसंपीठगुदमगतिबबुसासुजाःश्री
वाएष्वंशायोप्रतरःशिरःकंठीकपालेउन्नसेवनिहन्वोरुभयतर्तुसेडःकंठहृदयनेत्र
क्लोमनाडिषुमंडलाःश्रोत्रशृंगानकेषुश्रावर्त्माःतेषांनोपिनिरवाप्रकृतयःप्रायेणाख्या
ताःयद्यप्येषांनामनिरवाकृतयोख्याख्यातास्तथापिकेषांचिसंधीनांसुखावबोधनार्थमो ॥४६॥
कृतिर्लेख्यतेःकरोनामस्तदाकृतयःकलिकाक्लादाकृतयइत्यन्येउल्लूखलस्तेनुक्तखंडनो

पयोगी॥तदाकृतयःसंधायाषुल्लूखलाःसमुद्गसंपुटःतदाकृतोनवासामुजाःत्यरत्यनो
नतिप्रतरोकेलकःतदाकृतयःप्रतराःमंडलोमंडलाकृतिःश्रोषाणांचनामनिरवाकृतयोज्ञे
याःअस्थिमात्राश्रिताएवतेत॥ ॥संधयोनिर्दिष्टानामाश्रिताःसंधयइतिदर्शयन्नाह
आस्नाउसंधयोह्येतेकलापरिकीर्तिताःनायुरस्नायुशिराणांउसंधिसंख्यानुविद्यते॥
नवस्नायुशतानिवासांत्रासुषट्तानि॥वक्षसितेत्रिंशच्चकोष्ठे॥ग्रीवासप्तत्यूर्ध्वसप्ततिः
तथाशाखासुस्नायूनांषट्तानिपर्यंते॥तथाह्येकैकस्यांउपादायुल्यांषट्चितानि॥त्रिं
शत्तावतएवतत्कक्षयुल्फेषु॥तावत्यएवजंघायांदश॥जानुनीचत्वारीउरौ॥तेरा
मर्ध्वेद्वेएकस्मिन्सक्थिनवति॥तएतेतेसतसस्थिबाहुचमातोपटतिचितानि॥इतिषट्
स्नावयःनिबद्धाइत्यर्थः॥कोष्ठंकथ्यते॥ ॥यष्टिकुब्जो॥एष्टश्रंशीतिःपार्श्वयोयष्टिः
उरसित्रिंशत्ग्रीवांप्रत्यूर्ध्वंषणकथ्यते॥षड्विंषड्विंकयोर्मूर्ध्निचतुस्त्रिंशत्तु॥ ॥एवनवस्ना
युशतानिव्याख्यातानिभवंति॥यदास्नायुसुकंडाइतिसंज्ञा॥ ॥नवंतिचात्रस्नायुश्चतु

र्विधाऽपनासुसन्निबोधमे। प्रतानवत्योताश्चेष्टथ्यश्चसुखिरास्तथा। प्रतानवत्याःशाखासु
सर्वसंधिषुष्टचाप्यथा॥इत्थास्तूखंडराःसर्वाविज्ञेयाऊर्ध्वोऽतिरिक्तामपक्षाग्र्याःतेषुवस्तो
चसुखिराःखलुःपार्श्वेरिसितथा॥इष्टेशूलाश्चशिरस्यथा॥इत्तावद्बुल्लःतासास्तसर्वशारी
राःशाखावयविनिबंधनंदर्शयन्नाह॥हितोःनोयथाफलकास्तीर्णोबद्धोनकुन्निहतोऽक्ष
रक्षमानवेदशतयुक्तासुसमाहिताःसुसमाहिताःसुखंटिताः॥ ॥एवमेवशारीरास्मिन्वा
वंतःसंधयःस्यताःस्नायुनिर्बद्धुनिर्बद्धास्तेनशारसकानराः॥ ॥नद्यस्थिनीनवापेश्योनशी
राचसंधयःवापादितास्तथाहन्युयथास्नायुशारीराणांयथास्नायुवापादितशारीरीरांपु
रुषहंतिनतथा॥अष्णनिहन्युःयस्नायुप्रविज्ञाताविबाह्यान्तरास्तथा॥सहृदमाहुर्ह्रदे
हाश्चकोतिदेहिनां॥पंचपेशीशातानिनवतीनासंचत्वारि॥४०शातानिशाखासुकोष्टेषुटप्रे
ष्टिःशीर्षांत्रत्यूर्धंचउत्क्षिप्तामांसावयवसंघाताःपरस्परंविनक्तःपेशीसूत्रगवीतु॥ ॥५०॥
कोष्ठषष्टिःग्रीवांत्रत्यूर्धंचत्वारिंशादितिपठंतिएकैकस्योडुपादोगुल्फोतिस्निस्नायुपंच

दशा॥दशाग्रपेदे॥पादोपरिकूर्चसन्नविष्टास्तावत्यएवदशागुल्यतडुयोःगुल्फजान्वोंत
रेविंशतिःपंचशाखासु॥विंशतिस्त्रोदशावक्षणाशतमेवमेकस्मिन्नस्मिन्नवति॥एतेनेत
रसक्थ्यूरुचव्याख्यातौ॥अथदपादायां॥कोष्टगताः॥ततःपार्श्वौ॥एकामेंद्रेसेवस्योचापरा
वृषणयोःस्फीजौपंचपंचवस्तिशिरसिपंचोदरेऽनासामेका॥इष्टर्द्धसंनिविष्टाःपंचपं
चदीर्घाःषट्पार्श्वयोःदशावक्षसि॥अक्षकाशौप्रतिसमंतासत्याःहृदयामाशयोःषड्यक
ल्लीहोंडकेषुगवीतु॥एकामेंद्रेसवैन्याद्वाअपरेषुवृषणयोः॥स्फिजोर्द्वयोःशातिस्रोबलिसं
ज्ञकायुदावस्तिशिरसि॥सत्यादरफलकेयतदादिभिःसहितास्यामेका॥पार्श्वयोःइष्टसं
धिनिविष्टाःपंचपंचदीर्घाःदशावक्षसि॥अक्षकीशौप्रतिसर्वतःसत्या॥हृदतिएकास्यामाशय
इत्रन्तेतरतःकोष्ठइतिकोष्ठषष्टिपठंति॥हृदवाम्नदोपि॥कोष्टपष्टिमेवाहुःग्रीवांप्रत्यूर्धंगा
आहु॥ ॥ग्रीवायांचतस्रःअष्टौहन्वोएकैकाकलकगलकयोःहनालुनि॥एकाजिह्वाया
इष्टयोःहनासायां॥हनेत्रयोःगंडयोःचतस्रःहकर्णयोःचतस्रोललाटएकाशिरसीति

एकमेतानि पंचपेश्रीशतानि गवीडु॥ ग्रीवायांच तस्रः एकाकंठे तथाकाकले के एकाना
डीजिह्वा रसनायांषड ग्रधरयोर्द्वाणांच द्वेकर्णयोः प्रत्येकमुन्नेचतस्रः ग्रक्ष्णोर्द्वेग्रक्षि
केशाचतस्रः मूर्धनिषडीत्यर्धकाये चत्वारिंशापठंति॥ ॥ग्रीरास्नाव्यस्थिपर्शुवीणिसंध
यश्चशरीरिणांपञ्चिन्नि संवृतान्यच्चबलयंतिनवंत्यतः॥ ॥स्त्रीणांतुविंशतिरछिकादशना
सास्तनयोः एकैकस्मिन्पंचपंचायोवनेतासापरिवृछिः ग्रपत्यपथेचतस्रः तासांप्रसवेत्य
तरतेडमुखाश्रोतोग्रालेच तद्वेगर्भेछिद्रसंश्रितास्तिस्रः शुक्रार्तवप्रवेशिन्यस्तिस्र एवास्रा
छिकायाविंशतेविचरणमाहादशतासत्यामित्यादि ग्रपत्यपथनोचतस्रः चतुस्रणामेवावि
वरणमाहुर्नासामित्यादि खाश्रितयोनिमुखाश्रितोग्रभ्यंतरतः प्रसृतइतियोनेग्रभ्यंतर ॥५१॥
तः प्रसादग्रात्यमूत्रश्रोतःस्यरूपेइत्यर्थः बाह्येनिगनदृत्तवर्तुलोयोनिकर्णिकाश्रोतः
पार्श्वद्वयगतत्वनडेमांसधपेश्योगर्भसंश्रिताइतिगर्भमार्गमाश्रितास्तिस्त्रश्रावर्तवरु

पेणदृतीयेवाग्रावर्तेयस्यमुखाकारागर्भस्यायाः॥ तासांशुक्रार्तवप्रवेशिन्यश्चतस्रःपे
श्याःकागर्भस्यायत्याहापित्तपुकाश्रयमध्येगर्भस्यायायच्चगर्भस्तिष्ठति॥ इदानींतासांपेशि
नांशनवशान्नानास्यरूपत्वमाह॥ ॥तासांबहलेपलसूक्ष्मानुपृथदृतरुस्वदीर्घस्थि
रमृदुश्लक्ष्णाकर्कशानाषाःसंध्यस्थिस्नायुप्रदेशास्वभावतएवभवंति
तासांपेशानांश्लक्ष्णबहलाबकुतराःपेशुवाल्याःसूक्ष्मातद्विपरीताः स्थूलाःपृथवोविस्तीर्णाःदृ
ढावर्तुलाश्चस्वाग्रातिदीर्घाश्रायताःस्थिरात्कठिनाः॥ मृदवःकोमलःश्लक्ष्णाःस्पर्शसुखाः॥
तद्विपरीताकर्कशाः॥ केचिन्नंत्रकाराःस्त्रीणांमेढ्रमुष्कौजाःस्त्रीणांमावृत्यतिष्ठतिफलमंत
र्गर्भनिहिताःलक्ष्मणोतिलक्षतेस्रायतेपुमान्नेतिलक्ष्मणालिंगंस्रिभ्यामितियावत्फलंग
र्भनाड्यायाःना इतिपदस्यगवीडु॥ कामतंत्रांततरीयश्लोकंनपठंतिकिंतु एवमेतानिपंचपेश्री
शतानीत्यत्रज्ञ्यमितिपदंपठित्वापुंमेवपंचपेश्रीशतानी स्त्रीणांतुतिसृभिरूनिपेंचश
तानीतिव्याख्यातिग्रत्रार्थेचनोजावाक्यंदृष्टांतिकरोतितथाचनाजवाक्यो पेशुपेश्रीश

तान्येव वर्जयेद्बुद्धिमान्नरः अतश्च तस्योदियं ते स्त्रीणां सेफसि मुष्कयोरिति परिशिष्टमर्म
शिरादिव्याकरणं चाहीति मन्यमानमाह ॥ ॥मर्मशिराधमनीस्नायुसामान्यश्चविभागः अन्यत्र
तेति प्रत्येकं मर्मनिर्देशाधमनीव्याकरणे च ॥ गर्भशय्यामनेतरमाह एवं प्रतिपादयितुमाह ॥
शरीरनारकृतियोनिस्त्रावर्तौसा प्रकीर्तिता ॥ तस्यास्मृतियेचावर्तेगर्भशय्याप्रतिष्ठिता ॥ य
थारोहिमस्यास्यमुखंनवतीरूपतः तस्संख्यानंयथारूपांगर्भशय्याविदुर्बुधाः तस्संख्याना
मितिअल्पमुखं ॥ अंतर्मुखमुदिवनोमितिअर्थः मूढगर्भेऽधिकरणार्थेतत्रगर्भइतिस्वरूपमा
ह ॥ आनुपूर्व्येणमुखः शोणेगर्भेऽविगर्भीशय्येस्त्रीयाः सयोनिंशिरसायातिस्वभावात्प्रसवेप्रति
आनुपूर्वः संकुचितांगः स्वभावात्सर्वकर्मक्षेपात्तु इदानींबाल्यशरीरेतत्रस्योत्कर्षदर्शयन्नाह
चकार्यतस्यदेहस्यापाप्तमांसविनिश्चयः शरीरशरीरज्ञानादतेनैषणातेगर्भेषुकेषुचित् ॥ ॥५३॥
सर्वावयवपरिमाणंप्रत्यक्षतोऽसंख्यंशरीरछेदनायतस्मान्नउपायंदर्शयन्नाह ॥ ॥तस्मा
न्निःसंशयंज्ञानंमिच्छताशल्यजीवीनाल्पस्यवाछिता ॥ शोधयित्वामृतेसमृग्द्रष्टव्योविनिश्चयः

प्रत्यक्षतोहिदृष्टंशास्त्रेतेयेचयत्नवेत्तासमासतःतदुभयंनृणोज्ञानविवर्धनंतस्मात्समस्त
गात्रमविशेषदर्शनमदीर्घव्याधीपिंडितमवर्चशक्तिकंतिसृणांत्रपुरीषंपुरीषमवर्तयामापग
यानिवर्धयंजरसंमुञ्जवल्कलङ्कशशरणादीनामन्यतमेनाचिष्टागमवकाशोकोप्येषतत्सम्य
क्प्रथितंचोर्ध्वंयततोदेहंससरात्रउशीरवाल्वेणुवल्कलऊर्णाविनामन्यतामनशासनेइवध
र्वयेत्स्वगादीसर्वानेवबाह्यान्यंतरंगप्रत्यंगविशेषान्यथोक्तान्नलहचक्षुषाकथंपुनःशास्त्र
दृष्टंप्रत्यक्षतोदृश्यतइत्याहतस्मात्समस्तगात्रमित्यादिअंगहितेनेआगामोक्तावयवसंख्या
प्रत्ययात्तावेवोहतेविषम्बालाविशीर्णस्त्वगादीस्यात्तादीर्घव्याधीपीडितेह्यत्वगादिमांसं
नवःमूत्राद्यवेष्टनेनस्यादीक्षतस्तंत्वादसंहर्णेवयवता ॥ अपंजरेऽनुद्रवणात्रश्यति ॥
प्रकाशेमृगादिनदर्शनयंत्वक्पर्यंतोदेहश्चक्षुरिक्रियायोनहेत्रस्याइत्याह ॥ नशक्य
श्चक्षुषाऽष्टंदोहसूक्ष्मतमोविभुःदृश्यतेसचक्षुर्निरितिसकुसूपदेशात्तानन्यवचक्षु
र्भिर्निरेवचाविभुःरात्मासुचक्षुषाऽनंशकोनपांसिचाऽदृश्यानिदीनानिचक्षुषिदृष्ट

यस्तेरपिचाशास्त्रतःप्रत्येक्षतश्चदर्शनंसंदेहोयोदेकारणंदर्शयतेहे॥ ॥शरीरेचैवशास्त्रेषु
चद्रष्टव्यःस्याद्विशारदःदृष्टश्रुताभ्यांसंदेहमावामोक्षाचरेक्रियोमितिश्रवाधयोस्यति॥ ॥
निराकृत्येत्यर्थः॥ ॥ ॥शरीरसंख्याव्याकरणेहिमांसशिरांदिव्याकरणमनि
हितंकर्मणिमांसशिरादि॥सोश्रितान्यतस्तदनंतरंकर्मणोदृश्येषुक्यतइत्याह॥ ॥अथा
तःप्रत्येकमर्मनिर्देशंव्याख्यास्यामःप्रसक्तथा॥तेषांसंख्यामाह॥ ॥सप्त्या
तरंमर्मचातो॥ ॥तानिमर्माणिपंचात्मकानिभवंति॥तद्यथामांसमर्माणिशिरामर्माणि
स्नायुमर्माण्यस्थीनिसंधिमर्माणिचेति॥पंचात्मकानिपंचप्रकाराणितान्येवपंचप्रकारणाह॥तथे
त्यादि॥ननुकथंमांसादीनिपंचैवमर्माणिनाधिकानिदर्शयन्नाह॥ ॥नखलुमांसशिरास्नो
ह्यरुसंधिव्यतिरेकेणान्यानिमर्माणिभवंतिययस्मान्नोपलभ्यंते॥ननुश्रोतप्रभृतीनामपि ॥फ्र॥
मारणात्मकत्वात्ममर्मचमस्त्येवा॥तत्कथंमास्यादिव्यतिरेकेणान्यानिमर्माणिनोपलभ्यंतेसर
सकं॥उच्यते॥मादयतीतिमर्माण्युच्यतेश्रोतसिचकरोपिनावश्यतयामरणं॥ययोवक्ष्यति

स्तोतोविद्धंतुप्रत्याख्यायेपचरेदितियद्येवं॥तर्हिसत्करंवैकल्पकरणममारणात्मकत्वा
न्ममर्मत्वंनस्यादितिचेत्॥तत्रसक्थरुवैकल्पकरेष्वपित्रयोमांविशाखानांमध्येकस्यवि
क्षणस्यहानः॥अथवाश्रोतःप्रभृतीतिमांसादीनिमांसादिभेदेनमर्मसंख्यानिर्दिशन्नाह
तत्रैकादशमांसमर्माणि॥एकचत्वारिंशत्स्नायुमर्माणिअष्टाव
स्थिमर्माणि॥एवकामेदशमर्माणिएवंचत्वारिंशादितिचतस्रःधमन्यःअष्टौलोहितकाश्चत्वा
रिंशृंगाश्चकानिहेअयोगेएकस्यपतिद्वोफणेति॥हेस्तनमूलेद्वापस्तनोद्वावपालाप्येवंहृदये
एकानाभिःद्वोपार्श्वसंधिःसहत्यौ॥चत्वारिलोहितक्षाणांचतस्रऊर्व्यः॥एवमेकचत्वारिंशत्सि
राममर्माणिसप्तविंशतिरिति॥चतस्रःआणयःद्वौविटपौद्वौ॥कक्षधरौचत्वारःकर्चःचत्वा
रिकर्चशिरांसि॥एकोर्वस्तश्चत्वारिक्षणाणिद्वावंसौ॥हेविधुरे॥द्वाविदलौ॥एसप्तविंशति
स्नायुमर्माणिविंशतिरिति॥वंक्षानुनिवकूपरौ॥पंचसीमंता॥एकाधिपतिःहेयुत्कंठे॥
हेमणिबंधौ॥वंक्षऊरुदिद्वावपत्तौ॥हेकंठे॥एवंविंशतिःसंधिमर्माणि॥तदनसप्तोत्तरशतं

रंमर्मशाते॥पुनःसक्थोत्तरंमर्मशास्त्रिावबनमुपसंहारेप्रयुक्तमतोनयोनरुक्तं॥मांसादिम
र्मणांसमोत्तरशातसंख्याकानांप्रदेश्यविशेषज्ञापनार्थंसंख्याविनन्यशाखाज्माश्चयंनि
र्दिशंन्नाह॥तेषामेकादर्कंशैस्मिन्सश्रीनवंतिाएतेनेतरसस्थिबाहुचव्याख्यातो॥उदरसोधो
रजा॥चतुर्दशपृष्ठेश्रीवांप्रत्यर्कसप्तत्रिंशत्॥शाखादिषुसंख्ययाविनक्रामांसमर्मणांनाम्नाह
तत्रस्थिमर्मणि॥द्विप्रतलहृदयकूर्चशिरोगुल्फेऽवस्थिजान्वाण्युविलोहिताक्षाणिवटपं
चेति॥एतेनेतरसास्थिव्याख्याति॥अत्रद्विप्रादिएकैकंगणयितव्यंएवमेकादश॥द्विप्रादीनां
लक्षणाचार्यःस्वयमेवाग्रेकरिष्यति॥अत्रतोत्रमनिनव्याख्याता॥उदरोदरसासृग्दव
स्त्रीनानिहृदयस्तनरोहितापलापन्यानस्तनोच॥गुदादिहृदयांतमेकैकंगणयितव्यंस्तन
मूलादिनिहृद्धे॥पृष्ठमर्मणिद्वे॥कटिकतरुणंकक्षंदरनितंबपार्श्वसंधिहृत्यसफल
कान्यंसोचेति॥कतरुणादीनिहृद्धएवंचतुर्दश॥ ॥बाहुमर्मणिद्वेद्विप्रतलहृद ॥५५॥
यकूर्चशिरोमणिबंधेऽवस्थिकूर्परांण्यूर्वलिक्षितोहोहाणि॥कक्षरंवेति॥एतेनेतरोबाहु

व्याख्यातं॥अत्रापिद्विप्रादिप्रादिवामेकैकंगणनीयं॥ ॥अणऊर्ध्वचतस्त्रोधमन्योधौ
मातकाःद्विरुकाटिकेद्वेविधुरोछफएयो॥द्वावप्यंगो॥द्वाचुक्षेपोद्वौश्रोखावेकाशपनिपंच
नीयंसिमेताश्चत्वारिशृंगाटकान्येकोधिपतिरितित्रैकादशमांसममर्मणिस्यादिवाक्यैः
प्राग्दिक्षानांमांसादिमर्मणांनामान्याह॥ ॥तत्रचतलहृदयेऽवस्त्रीमुदस्तनरोहितानि
हृदयानानिपार्श्वसंधीरुतीलोहितावंक्षशिरामर्मणि॥आणिविटयकधरकूर्चऊरू
शिरोवस्तिक्षिप्रांसविपुरोक्षयःस्नायुमर्मणिकटिकतरुणनितंबासफलकशरवास्थ
स्थिमर्मणि॥जानुकूर्परसीमनाधिपतिगुल्फमणिबंधऊरुदरावर्त्तेकाकादिकाश्चेतिसं
धिमर्मणि॥एषांमांसादिमर्मणांसंख्याप्रागत्रेवाध्यायेव्याख्यातंतेनात्रनव्याख्यतेनान्यता
निपंचविकल्पनिर्दिशंतिततथा॥सद्यप्राणहराणि॥कालांतराणिकालांतरप्राणहराणिवि
शल्यघ्नशल्यनिर्हरणानिरुजाकराणीति॥ ॥तत्रसद्यःप्राणहराणिकोविंशतिःकालांतरघ्नाए

हारिणी यत्रस्त्रिंशत्॥त्रीणि विंशत्यानि चत्वारिंशद्वैकल्यकराणि॥अष्टोत्तरजाक
राणीति॥तान्येवसुखपागर्थश्लोकेदर्शयन्नाह॥ ॥नवतिश्चात्र॥शृंगाटकान्यनिधीपतिः
शंखोकटिरागुदंहृदयवस्तिनाभीचधमनिसंधारक्तासृक्चत्वारिंशृंगाटकानि॥एकाधिप
तिःशंखौद्वौकंठशिरांसिअष्टौमांसकानएवमेकोनविंशतिःसंधयः॥वक्षोमर्माणिसिमंतेन
लोहितेप्रवस्तमांकटीकतरुणीसंधिपार्श्वजौहनुतीक्षयानितंबाविति॥चेतानिकालांतरह
राणिच॥वक्षोमर्माणीति॥स्तनमुच्चैः॥स्तनरोहितेहृ॥अर्पलापौद्वौआसक्तंबौद्वौ॥एवम
धोवक्षोमर्माणिसीमंताःपंच॥तलानिचत्वारि॥क्षिप्राणिचत्वारिच॥इंद्रबस्तयश्चत्वारः॥॥
हृकटीवंक्षणेहृपार्श्वसंधीहृहनौ॥द्वौनितंबे॥एवंचषट्स्त्रीणांकलांतरप्राणहराणि॥
नखेपोस्वपनीचैवविप्पलघ्नानिनिर्दिशेत्॥नखरपौद्वौ॥एकाशफाणि॥एवंत्रीणिविंशिला ॥५५॥
घ्नानि॥ ॥लोहितान्यष्टौजानुविकूर्चविरपकूर्पराःकऊदरेकक्षधरेविधुरेसक्थिकाटिको

आसांसकलवांगानिलेमन्येवफणोतथावैकल्यकरणान्याकुरावत्रौद्वौतथैवच॥चत्वारि
लोहितानामधेयानि॥आगायचतस्रःजानुनिहृचउर्ध्वंचत्वारिकूर्चौविपादिनांमार्दनौ॥प्र
त्येकंहृदोरसिचउश्चत्वारिंशद्वैविल्यकराणि॥गुल्फौद्वौमणिबंधौ॥द्वौहृकूर्चशिरांसिसजा
कराणि॥जानियादष्टावेतानिबुद्धिमान्हृकूर्चशिरांसिचेति॥हृकूर्चशिरसिहस्तयोहृकूर्च
शिरसिपादयोःएवंचत्वारिसद्यःप्राणहराणि॥नदेनसत्यंचप्रकारावमुक्तंतद्यपियस्मादेण
नयायाणिसत्यविषयार्हमुदाहरंतीत्यादिश्लोकेप्रतिपादितेनप्राणहरवैकल्यकरेपिहित्वेन
बाध्यते॥तथापिनदोषोनिषेधमादरःख्यापनार्थत्वान्नहित्वयेति॥इणनीप्राणहारादिकंक
र्मणं॥सन्निकंदर्शयन्नाह॥ ॥मर्मणिमांसशिरास्नायुसंधिसान्निपाताःतेषुक्षतभावतएव
एव॥विशेषेणतिप्राणास्तिष्ठंतितस्मान्मर्मस्यभिहतास्तांस्तान्॥नाशमापद्यंते॥सन्निपातसं
ज्ञेषः॥अत्यंतमिश्रीभावइतियावत्॥यथापार्थिवंपृथ्वीइतिद्रव्याधिकानतथामांसमर्ममा
साधिकान्सर्वेषांसर्वत्रममणिसंश्लेषेपिमांसमांसादीनांमर्मशिरोमर्मादिव्यवहारःआ

धी मा श्रित्या धिक्या दिव्यवहारवत्॥ स्वभाव इति॥ हेत्वेतरनिरपेक्षयोर्ते प्राण आज्ञावयः मा
स्तोनिति॥ इंद्रियार्थेभ्य संप्राप्ति मनोद्धि विपर्ययइत्यादिकानत्रेवोक्तान्॥ अन्यत्तु त्रमंघ्रलापः॥
तपनप्रामोहमित्यादिकानूक्तत्रणनोक्तोनाकुः॥ कस्यानुनरत्र समानेपि प्राणिनोपि घातसेद्यः॥
प्राणहारकालांतर प्राणहरादिविशेषइत्याह॥ ॥तत्रसद्यः प्राणहरण्यत्रयान्यग्निगुणेष्वसुक्
णेषुदृश्यंति॥ कालांतरप्राणहराणिसोम्याग्नेयान्यग्निगुणेष्वाश्विणेषु॥ क्रमेणचसोमगुल्म
लोकालांतरेणदृश्यंति॥ विशल्यप्राणहराणिवायव्याग्निशल्यमुखवरोधे॥ यवदंतवोयुनिष्ठ
तिताव जीवति॥ उद्धृतमात्रेतुशल्येमर्मणना॥ श्रितोवायुनिःक्रामतिनस्माल्योजीवस्थतस्मा
त्प्रीयतेवैकल्यकराणिसोम्याग्नि सेश्लिरत्वाच्छल्याच्चप्राणावरुंबनंकरोति॥ रुजाकरणमिवा
ग्नेयगुणभूयिष्ठातिविशेषेणतोरुजाकरो॥ पांचनोत्तिकीचरुजाताकुः रेकेस्याग्नेयमानेतियद्यपि ॥५८॥
सोममास्रतेजांसिरजः सत्वतमांसिचमर्मसुप्रायसः॥ मृस्नोमृच्छोणितात्वावनिष्ठतइत्यक्तं॥ त

थाप्याग्नेयेषुमर्मस्वधिकंतेजःसोमेषुसोमइत्यादिसेयं॥ अग्निगुणत्वाच्छ्लिष्णाष्वीति॥ आग्ने
यशुक्लारीत्वादित्यर्थः॥ नावति॥ अग्निवायुविशेषेणरुजाकरोसामान्येनपुनःसोमोधिकक
फत्रणेवेदनासेनवात्॥ रुजायामवहितीयमेकीयमतंदर्शयंनाह॥ पांचनोत्तिकीमित्यादि
सद्यप्राणहारादिविशेषस्यद्वितीयदर्शनेव्यवस्थादर्शयंनाह॥ केचिदाहुर्मांसादीनांपंचना
मपिसमस्मानांविच्छेदानांसमत्वायासद्यः प्राणहराणि॥ एकद्विनानामव्यानांवाकालांत
रप्राणहराणितिः यद्यपियुदवस्त्रीनाभिहृदयेषुसद्यःप्रणहरमर्मसुश्रवस्त्रिनितथापवा
सूनांश्रोणश्राक्किरूपेणवस्त्रनात्पंचानांसमवायनसद्यतएवस्त्रपना॥ एकद्विनानामित्य
त्रहीनश्चोत्पंतानावेवर्त्ततेः॥ नत्वूनत्वेएकद्वितिपुनःनमूलापत्तापापस्तंभेसीमतकु
टीकनस्त्रणपार्श्वसंधीहृत्तीनितंबाश्चनिमांसद्विनानिस्तनरोहितहृदयह्रिग्रेवस्तपो
स्तिहीनाः॥ द्विद्विनानिपुनर्जघनेपौमांससंधिद्वौ॥ रुमणिमांसस्त्रिरास्नायुदीनेनयोश्चि
मांसस्नायुहीनाः॥ विटपेमांसस्त्रिरास्त्रिहीनेऊर्परौमांसस्त्रिरास्नायुहीनौ॥ कऊदरमांसस्त

धिशिरोहीनेऽकक्षधरेशिरस्यसंधिहीनेविधुरेमांसशिरोवासंधिहीने॥ कृकातिकेमांसशि
रास्नासुहीनेत्वसोयांशिरासंधिहीनौ॥ अंसफलकेमांसस्नायुसंधिहीनौ।मांसादिसंधौतिवि
कल्पिनत्वंवशिष्येसज्जाकराणिनवंति।गुल्ममणिबंधास्तथाऊरुशिरांसिमांसाशिरास्नाज्य
स्थिहीनानिस्वदर्शनेसर्वमर्माणिमांसाशिरास्नाद्यस्थिसंसन्निपातत्वादेवविज्ञादिहिनस्त
समेप्यंगत्यर्थेऽतःस्वदर्शनेसर्वाणिसर्वत्रसंतीत्याह॥ ॥यतश्चैवंतोस्थिमर्मनिहते
ष्वसृग्लोहितागमनंभवतियतश्चैवमस्थिविद्धेष्वपिरुग्लोहितदर्शनंनभवतःप्रसक्तात्त्वमाणात्
सर्वाणिसायादीनिसर्वत्रमर्मलिंगभवंतीतिज्ञातव्यं॥एतदेवदर्शयन्नाह॥ ॥चतुर्विधाया
सुशिराःशरीरेप्रायेणानामर्मसुसंनिविष्टाःस्नायास्थिमांसानितथैवसंधान्सस्तंत्यदेहं
प्रतियापयंति।चतुर्विधइतिवातपित्तश्लेष्मरक्तवहं।मर्मविध्यादि।पुनेनशिराणांस्नायस्थि
मांसासंधिगत्वंबोधित्वा॥अतएवस्थिविद्धेलोहितागमनइत्यर्थः॥इदानीतथैकदेशापिप्र ॥ध्रु॥
हारेमर्मविद्धस्यक्रमेणासकलशरीरेवाद्विदोषव्याख्यासज्जावेगनाचेतनाधातोर्विभागस्तथा

दर्शयन्नाह॥ ॥ततःक्षतेमर्मणिताःप्रवृद्धाःसंप्रततोवायुरग्निस्त्रोतांसिविवर्धमानस्तूसमा
तरिश्वासज्जःसुतिव्राःप्रततोतिकायसंसज्जानिभूतेचततःशरीरंप्रलीयतेनश्यतिवास्यसं
ज्ञा॥अतोहिशल्यंविद्धेनतुमिथ्यममाणियनेनपरिस्रंसकर्षनानासाराःप्रवृद्धोवायुःसमंततः
सर्वतःअग्निस्त्रोतांसिसंछादयतिशरीरंप्रलीयतेवाप्रलयंगच्छतिशरीरयंत्रंविघटयतीत्यर्थः
तस्मिंश्चनष्टेशरीरेप्रलीनेसंज्ञाषष्ठश्चेतनाधातुरापेनश्यतीतामूर्छा-इत्यत्वनासुव
च्छ्वसितिकचित्पठंतिव्याख्यानयंतिचातासुशिरासुवृद्धोवायुःसमंततःसकलंशरीरमग्निस्त्र
सोनिसंछादयतीत्यर्थः॥ ॥एतेमर्मोपघातेव्याख्याने॥एतेनेतिसृगादिरूपेणवायुनक्षणेन
शोषमितिदाहादिश्लोनिरोधादेश्चपित्तश्लेष्मणोलक्षणंव्याख्यातमेवेत्यर्थः॥तेषांसद्यःप्राण
हरादीनिस्वकर्मयच्चीयतेतत्कारणविकल्पाद्यनिचारयेनाह॥ ॥तत्रसद्यःप्राणहरंमते
विद्धंकालांतरेणमारयतिकालांतरप्राणहारंमतेविद्धंवैकल्यमापादयतिविशल्यप्राणहं
रंचवैकल्यकरंकालांतरेणोद्धरायतिशल्योद्धरोतिसज्जाकरमनीवेदनानाचेतिअन्येवि

हंसमीपविद्धे मध्ये विध्यसद्य एवेत्यर्थः। एवेनद्दूर्वं दूर्वं मर्मकारणवैकल्यात्परस्परस्यकार्यं
एतएवतेष्वत्यादिनाग्निप्राणिकदाचिदाशुमारयंतीत्याद्यवदंतिाइदानींसद्यःप्राणहारा
दिनांमर्मणांमार्गेरकालादिविधिदर्शयन्नाह॥ ॥तत्रसद्यःप्राणहराणिकदाचिदाशुमार
यंतिाविशल्यप्राणहराणिवैकल्यकराणिचकदाचिदतिहतानिमारयंतियद्यपिसद्यःस
द्यःस्तद्भवाचीनथापिसद्यःप्राप्यहराणीत्यत्रसद्यःशब्दसत्यदोमंतरापरोज्ञातव्यःसमा
त्रान्मारयंतीतिउक्तत्वात्तेष्यतिाकालांतरेप्राणहरेष्वपिस्यर्थः।कदाचिदाशुमारयंतीाअ
भिहतानितिशेषः।अनभिहतानित्रकालांतरेणैवमारयंतीाएतच्चापलक्षणंतेनस्वभावकरा
ण्येवंवैकल्यंजनयंतिाएवंकल्यादिष्वपिस्वनियतकर्मव्यभिचारीचारः॥ ॥अतऊर्ध्वंप्रत्य
क्षोमर्मस्थानानिव्याख्यास्यामःतत्रपादस्यमुष्कांगुल्योर्मध्यक्षिप्रमितिमर्मत्रिविद्धस्यापक्व
नमरणंाअस्रसुमर्मेदमर्धांगुलंकालांतरप्राणहरंच॥मध्यमांगुल्यिमनुद्वर्वणमध्यपाद ॥५८॥
तलस्यतलहृदयंातत्रऋजुनिर्मरणंामध्यमांगुलीमनुलक्षीकृत्यक्रमेणोपादतलस्यमध्ये

तलहृदयंामांसमर्मेदंाअर्धांगुलंकालांतरप्राणहरंच॥ ॥क्षिप्रस्योपरिष्टाद्धृदयतःक
र्चनामातत्रपादस्यभ्रमणंवेपनेभवंतःउपरियादित्यत्रघंगुलइतिशेषःउन्नयत्यूर्ध्व
मर्ध्वश्चतत्रकूर्चेविद्धइतिशेषःस्नायुमार्मेदंचतद्रंगुलंवैकल्यकरंच॥उगुल्फसंधेरू
र्ध्वमुन्नयतःकूर्चशिरोगतत्रऋजाशोफोाइदमपिस्नायुर्मर्मषडंगुलंवैकल्यकरंच॥धजं
घापादयोसंधानेगुल्फःतच्चऋजास्तंबपादतारखंजतांवासंधिमर्मेदंद्व्यंगुलप्रमाणंवैकल्क
करंच॥ ॥पाष्णिप्रतिजंघामध्येइडवस्तिगतत्रशोणितक्षयेणमरणंाांसमर्मेदमर्धां
गुलंा॥पाष्णिप्रतिद्वयोर्दशांगुलेस्थितेकालांतरप्राणहरंच॥नोजऋक्षंगुलप्रमाणमाह॥॥
नोजदर्शनात्तनगयदासोपिमर्मनामस्तत्रद्व्यंगुलइंद्रवस्तिमर्मेनिपठित्वाख्यानिा॥ ॥
जंघानोसंधानित्यानुतत्रखंजनाासंधिमर्मेदंद्व्यंगुलप्रमाणंवैकल्यकरंच॥ ॥जानु
ऊर्ध्वमुन्नयस्तद्व्यंगुलमाणितत्रशोफातिरुग्वीस्तच्चनक्तिमुत्ताजानुनऊर्ध्वंतद्व्यंगुलेउ
न्नयचऊर्ध्वमध्यश्च॥स्नायुमर्मेदमर्धांगुलंवैकल्यंकरंचरणयिउद्व्यंगुलमानमेनदाह॥

उरसमध्येऽर्विनत्ररुपेणितनयास्क्रिशोषः॥शिरामर्मदमेकांगुलंवैकथ्यकरणंच॥
ऊर्व्वाञ्जर्भमध्येबंधनसंधेस्रूसरलेलोहितास्थांतत्रलोहितक्षयाणपक्षघातः॥शिरामर्मद
मध्यांगुलंवैकल्यकारणंच॥ ॥वक्षमाणाहृषणोर्योरंतरेविपटंनत्रखाद्यंमत्मसूत्रनावा
स्नायुमर्मदामकांगुलवैकल्यकरंच॥ ॥एवमेतान्येकादशसक्किंमर्माणिव्याख्यानानि॥ ॥
एतेनेतरसक्किबाहुचव्याख्यातौ॥एतेनेतूएकादशमर्मनिर्देशेनविशेषस्तुयासकनियुल्य
जानुविटपानितानि॥बाहोमणिबंधकूर्परकक्षधराणियथावक्षणहृषणयोरंतरेविटपः
एवंवक्षकक्षयोर्मध्येकक्षधरांमणिबंधःपाणिमूलंकूर्परःकफोणिःकुकुणीइतिलोके॥॥
तस्मिन्विद्धेपतएवोपद्रवःतस्मिन्नितिमणिबंधादौ॥तएवेतिगुल्फादिवधजाताविशेष
स्तुमणिबंधेऊर्वताऊर्परास्थेऊणिःपक्षघातःकक्षधरःकंठनाकरस्माकर्मएवंऊणि
संऊचितबाहुमध्यःएतेनेतरेबाव्याख्यातःउपसंहारमाह॥ ॥एवमेतानिचतुश्चत्वारिंश ॥४४॥
छाक्षुद्रमर्माणिव्याख्यातानि॥अतऊर्ध्वमुदरादरोरसोमर्माणिव्याख्यास्यामः॥ ॥ ॥

तत्रवातावर्चोनिरुद्रायनंसूत्रं॥तत्रप्रतिबद्धंगुदंनाममर्मातत्रसद्योमर्माणिनिरुद्धनंत्रेरक
तांसमर्मदश्चतुरंगुलंसद्योघातिच॥अल्पमासक्षोणितोभ्यंतरतःकद्यांमूत्राशयोवस्ति॥
तत्रापिसद्योमर्माणिभ्रमरीहृषणादितेतत्रापुनयानानिन्नेनजीवति॥एकतोवानिन्ने मूत्र
श्रावीहृषोनवति॥समुद्यमेनोपतौरोहतिकद्यामित्कपलक्षणं॥तनानिपुष्करगुदवक्षण
सिकांसिराघंतेनऽकंनाष्टकटिमुष्कगुदहृषणासेफलं॥एकद्वारस्तनशुक्रकोमध्येवसि॥
धरोसुरवक्षतेसद्यमरणभ्रमरीप्रणादितेनवतिसेबंधःतत्रापिनभ्रमरीनिमित्तइत्य
र्थः॥उभयतोनिन्नेवस्तविशोषःस्नायुमर्मदंचतुरंगुलंसद्योघातिच॥ ॥पक्वाशया
र्मध्येशिराप्रक्षावनाभिःतत्रापिसद्योमरणंशिरामर्मदंचतुरंगुल्यंच॥ ॥स्तनयोम
ध्येशिरायोरस्यामरायक्षरंसत्वरजस्तमसामधिष्ठानंहृदयंतत्रासचएवशिरामर्यादं
कमूलसूक्ष्मोस्राकारमधोमुखंचतुरंगुलंच॥ ॥स्तनयोरधस्तात्द्व्यंगुलउभयतःस्तन
मूलेतत्रकफपूर्णकोष्ठेनयाम्रियते॥उभयतःस्तनयोरधस्तद्व्यंगुलप्रदेशास्तनयामर्माणि

उन्नयतो मर्माणिग्रहणात्। एकस्तनस्याधःस्तनमूलेमांसमांनिगद्यते। अन्यथास्तनयोरधस्ता
दित्यत्रैकमित्यतोरधस्तादितिहृदयार्थेस्तनयुगमध्यस्याधोरक्तात्॥ स्तनमूलाख्यंमर्मेदयमि
त्यनिष्टंस्यात्॥ इमेत्रिरामर्माणिश्रोण्यंसगुल्केकालांतरप्राणहरेच॥ ॥स्तनंचुचुकयोःऊर्ध्वंस्तनरो
हितौ॥तत्रालोहितोपूर्णकोष्ठतयाकासश्वासोमांचमरणंचापद्यते॥स्तनयोर्मूलेस्तनमूलेहृदये॥ हृदयंवा
क्षोभ्यगुल्मइत्यनुवर्तते॥तेनरक्तंचुचुकाप्यंऊर्ध्वंगुल्मेष्वस्तनरोहिते॥अक्षोभ्यगुल्मिते॥मांसम
र्माणिपरिकीर्त्तिते॥रक्तपूरीतयोष्टस्यकालान्मरणंकीर्त्तिंवाप्नुयेच॥स्तनचुचुकयोरूर्ध्व
क्षोभ्यगुल्मइत्यतःस्तनरोहितेइत्यनुवर्तंमांसमर्माणिसंघातीति॥ ॥अंसकूटयोरधस्तात्पार्श्वो
परिभागयोरबालायो॥तत्ररक्तेनहृदयनावंगतेनमरणंश्रीरामर्माणिअधोंगुल्केकालांतर
प्राणहरे॥ ॥उन्नयत्रोरसोनाधोवातवहे॥अस्तंने॥तत्रवातपूर्णकोष्ठेनपाकासश्वासा ॥६०॥
र्मोचमरणं॥उन्नयत्रोरसइतिउरसोहृद्योःपार्श्वयोरित्यर्थेत्रिरामर्माणिअधोंगुल्केकालां

तरप्राणहरे॥उन्नयत्रोरसोनाधोवातवहे॥ ॥अस्यस्तंनौतत्रवातपूर्णकोष्ठतयाकासश्वा
सकासाभ्यांमरणं॥उन्नयत्रोपि॥रसइतिउरसाहृद्योःपार्श्वहृद्योरित्यर्थेत्रिरामर्माणिअधोंगुल्के
अधोंगुल्पमाणेकालांतरप्राणहरेच॥ ॥एवमेतेदशोरसोर्ध्वादशमर्माणिव्याख्यातानि॥॥
अतऊर्ध्वंषष्ठमर्माणिव्याख्यास्यामः॥ ॥तत्रषष्ठवंक्षणोन्नयतः॥ग्रश्रोणीकांडमस्तीतिकीर्ति
तंवंक्षणं॥तत्रश्रोणितथापांडुविवर्णोहीनरूपश्चस्त्रीयते॥प्रतिश्रोणिकांडमित्यत्रप्रतिश्रोणी
कर्णीतिकेचित्पठंति॥तत्रश्रोणीकर्णेलक्षीकृत्यत्रिकनिधानेश्रोण्यास्तुपरिअस्थिमर्माणि॥अ
धोंगुल्केकालांतरप्राणहरेच॥ ॥पार्श्वयोघटबहिर्भागेषष्ठवंक्षणोन्नयतः॥कक्षंदरेत्रत्रग्रंथो
ज्ञानमधःकायोचरेपन्नोतश्च॥पार्श्वयोर्बाह्यदरीणसंज्ञाकरोघजघनबहिर्भागइति॥क
क्षापस्थाऊरुसंधीउ॥पार्श्वजघनभागइतिपठित्वापार्श्वयोर्जघनभागेअधोभागेनितंबेरि
मोकक्षदरइतिव्याख्यातिसंधिमर्माणिअधोंगुल्केषेनिम्नाकारवैकल्यकरेच॥ ॥श्रोणी
कांडोस्पर्शीयाच्छादनोपार्श्वांतरप्रतिबद्धोनितंबो॥तत्राकायशोषोनिस्तंदोर्बल्याचमरणं

पूर्वकयोश्रोणिकांडयोरुपरि आशायाछादयोअनाशयपिधायिकोपार्श्वयोरंतरप्रतिबद्धौ
नितंबौ अस्थिमर्मणि। अर्धांगुलेकालांतरप्राणहरेच॥ ॥अधःपार्श्वांतरप्रतिबद्धौजघन या
र्श्वमध्ययोस्तिर्यगूर्ध्वजघनार्श्वसंधीतत्रलोहितपूर्णकोष्ठेनयाम्रियते। अधःपार्श्वांतरप्रतिबद्धा
वितिअधोभागेयसार्श्वयोरंतरंमध्यंतत्रप्रतिबद्धौजघनयापार्श्वमध्ययोरितिपश्चाद्भागपार्श्वभा
गयोमध्योवादक्षिणोःकथंस्विद्याविद्याद्दा॥ ॥तीर्यगूर्ध्वेचेति॥उपर्युपरिपार्श्वनांक्रयइद्धःसं
धरपितिगूर्ध्वंजघनादितिमपिलुप्तपंचमीयं॥तेनजघनेपश्चाद्भागमाश्रित्यस्थितौपार्श्वसंधि
शिरामर्मणि॥अर्धांगुलेकालांतरेमृत्युमादेच॥ ॥स्तनमूलास्तनमकदलक्षयतःदृष्टवेद
स्यनहतीतत्रशोणितानिप्रहृतिनमीतेसपद्मीयते। शिरामर्मणिअर्धांगुलेकालांतरप्रा
णहरेच॥दृष्टोपरिष्टपयचत्रमुत्रयतितस्त्रिसान्निबद्धेसकलकेतत्रबद्धीःस्वापश्चोषो
ग्रीवायांअंसक्षयचेथःसंयोगस्त्रिकात्रसंबद्धेअसफलकेअस्थिमर्मणिअर्धांगुलेवै ॥६३॥
कल्यकारिणीच॥बाहुमूर्ध्वग्रीवामध्यअंसपीठस्कंधबंधनौ॥तत्रस्तब्धबाहुताबाहुवधो

शिरःग्रीवात्रुऊर्ध्वरातयोर्मध्येसफलनुजशिखरयोबंधनेअंसोरुयुमर्मणिअर्धांगुले
वैकल्यकारिणीच॥ ॥एवमेतानिचत्रुर्दशदृष्टमर्मणिव्याख्यातानि॥ ॥अतऊर्ध्वमूर्ध्वज
त्रुगतान्याख्यास्यामःतत्रकंठनाडीस्तनयतःश्वतस्रोधमान्यादीनिचहेमन्येव्यासेतत्रमू
कताखरवैकृतमरसंग्राहिताच॥व्यासेनवैपरीत्येनएकानिलाएकमत्याचैकस्मिन्पार्श्वे
स्थितान्यामन्याच॥परस्मिन्पार्श्वेशिरामर्मणीमाषयोमरणं॥उनयतश्चतस्रइतिएकस्मि
न्यैकस्मिन्पार्श्वेचतस्रइत्यर्थः॥शिरामर्मणिचतुरंगुलप्रमाणानिमातृकाः॥ ॥शिरोग्रीव
योसंधानेकंकाठिकेतत्रचलमूर्धनासंधिमर्मणी॥अर्धांगुलेवैकल्यकारिणीच॥कर्णपृ
ष्ठनाधःसंश्रितेविधुरं॥तत्रबधिर्यं॥ ॥आणयाग्रमुनयतःस्रोतोमात्रप्रतिबाधश्रमंत
तःफलतत्रगंधाज्ञानंघ्राणमर्मार्गस्यद्वयोपार्श्वयोरंतरविवरद्वारसंबंधेकर्णशिरा
मर्मणिअर्धांगुलेवैकल्यकारिणीच॥ ॥हनुवोरुपरिविश्लेषयोरावर्तनेत्रयंधंदृष्टपघा
तायोरुपरिनिम्नयोरितिप्रदेशाकथनंसंधिमर्मणीअर्धांगुलेवैकल्यकारिणीच॥ ॥हनु

वोरंतोपरिकर्णौललाटयोर्मध्येरोखौ॥तत्रसद्योमरणं॥अस्निमर्माणिअर्धांगले॥क्षिखयो
रुपरिकेश्यंचउक्षेपौ॥तत्रसद्योवाल्योवा॥नोधतराल्यःकेशांतेकेशपर्यंतेस्नायुमस्तीकस्यं
चउक्षेपौ॥तत्रमर्माणिअर्धांगुलेविक्षणादरेच॥ललाटेमध्येललफणितत्रोक्षेपवता॥तत्रोक्षेप
वदीतिसराल्यःस्वर्यंयतिराल्योवाजीवितंनुर्धतराल्योम्रियतइत्यर्थंगसिताममअर्धांगुलेवि
क्षाल्यश्चच॥ ॥पंचसंधयःशिरसिविनक्काःसीमंताःतत्रोन्मादंजनयंतिनाशेमरणं॥
पंचसंधयोशिरसिविनक्काःशरीरसंख्यायाष्टौचातसीमंताइत्यर्थः॥इमानिसंधिमर्माणिचतु
रंगुलप्रमाणानिकालांतरप्राणहराणिच॥ ॥आणश्रोत्राक्षिजिह्वातर्पणीनांशिराणांम
ध्येशिरासंधिनिपातःशृंगाटकानितानित्वाचत्वारिमर्माणिच॥ ॥तत्रापिसद्योमरणंघ्रा
णादींद्रियचतुष्कपतर्पणीनांशिराणांशिरासुखानांसन्निपातःसंयोगस्थानंशृंगाटकानितानि ॥श्री॥
चत्वारिप्राणादितर्पणाशिराणांचतुर्नेदात्इमानिइसराणिचतुरंगुलप्रमाणानि॥ ॥म ॥६२॥
स्तकाभ्यंतरोष्टांशिरासंधिसन्निपातोरोमवर्त्तीधिपतिः॥तत्रापिसद्यएव॥मस्तकान्यतरो

परिष्टादितिमस्तकस्याभ्यंतरोमवर्त्तीधिपतिःअर्धमित्यर्थः॥शिरासंध्योसन्निपातःबहिरस्य
लक्षमुपरिष्टाद्रोमावर्त्तीःएतत्संधीत्रअर्धांगुलप्रमाणंच॥ ॥एवमेतानिसप्तत्रिंशाद्यर्धज
ृगतानिमर्माणिव्याख्यातानि॥इदानीसर्वेष्वामेवमर्माणांसूत्रेमानमाह॥ ॥भवतिचात्रश्लोकः
अर्धैःशिरांसिवेटपचसकक्षपार्श्वेएकैकमंगुलमितिस्तनइर्वमूलं॥द्वेगुलेकक्षयमितो॥मणि
बंधगुल्फौत्रीण्येचजानुसपदं॥सकूर्परान्यां॥हृदस्तिकूर्चेगुदनाभिवदंति॥मूर्धचत्वारिपंच
सप्तेदशयोनिस्थपरिणतलक्षेचितेसंमितानि॥शेषाण्येवहिपरिनिस्तरतोंगुलद्वाशिरांसि
कूर्चेशिरांसिकक्षपार्श्वेकक्षधेइत्यर्थः॥एकैकमंगुलामितिइति॥एकैकंवेथात्रवर्तितथोर्ध्वाद
योमर्मविंशाअंगुलामितातेयास्तनइर्वमूलमित्यादिमणिबंधमूलंचांगुलद्वयंतावि
द्धिजानीहीतिसंबंधःत्रीण्येवजानुसपरमितिसपरद्वितीयजानुसद्वितेजानुत्रीणिचांगु
लानिविद्धित्यर्थः॥मूर्ध्निचचत्वारिपंचचेतियानिमूर्ध्निचत्वारिमर्माणिशृंगाटकसंज्ञानितथा
तत्रैवपंचसीमंतसंज्ञानि॥गलेदशयानिचाहइति॥गलेकंठयानिदशहृच्चकथितानितत्रास्रो

नाहकाहेनीतौहेचमन्येएतानिमर्माणितञ्जंचितसमितानिचतुरंगुलप्रमाणानीत्य
र्थः।शेषाणिषडूर्ध्वंचत्रीन्मर्माण्यवेक्षितानिहा। ।।अन्येतुइमाषडूर्ध्वंचात्रीन्मर्माणित
लप्रमाणान्याकुंगवीत्रा।अन्याहशंसूत्रंपरिवास्तनमूलेंगुल्येचा।इंद्रबस्तयश्चत्वारोद्वौमणि
बंधाधिष्ठितादशमर्माणिचांगुलानिनाजदर्शनाख्यानानि।।तथाजानुसपरमित्यत्रसकूपर
णपरप्रादेशावस्थितेनापिमर्मणावर्त्तनेयन्नसपरांतेनन्नाउनिद्देआएपश्चतस्त्रकूर्पराद्देइत्य
शेअंगुलानिशेषंसमानकथनप्रयोजनमाहा। ।।एतत्प्रमाणमतिक्रम्यवदंतितज्ञाना
स्त्रेणाकर्मकरणपरोहत्यकार्यपार्श्वनिघातिवरुनिरुनिमर्मतस्माद्भिमर्मसदनेपरिवर्जनी
येा।मर्मसदनंमर्मक्षनंवरुचरणोद्देजीवितांतयवंयवसूमर्मछेदेतुनिजीवंतिनिविशे
षंदर्शयन्नाहा। ।छिन्नेभुषाणिचरणेषुशिरानराणांकंसोचमीक्षुरसगल्पमतोनिरति
प्राप्यमितव्यासनमुग्रमतोमनुष्याःसंछिन्नशाखतरुवत्रिधनंजयांतिहिमेषुतत्रसतले ।।६३।।
क्षुरकंगछतीवपनश्चस्रजंकरोति।एवंविनाशंउपयांतिहेतत्रविद्धदाइवायुधनियत

निकृतमूलाःतस्मात्सोरनिकृतस्यतुयाणिपादंछेतव्यमाशुमणिबंधनमकफदशोसंकोच
माधतोल्पंरुधिरंप्रवर्ततेछिप्रेत्यादितत्रपाण्योश्चरणयोर्वाःगवीतुदृष्टवायुधनिपातेसा
दिशेनविंजल्कपत्रमथनादिवषंकजानीतिामर्ममानकथनप्रयोयजनंपूर्वतरवाक्यप्रतिपा
द्यमर्मज्ञानविषयंनिर्दिशंनाहा। ।।मर्माणिशाल्याविषयार्थेमुदाहरंतियस्माच्चमर्मसुतान
भवंतिसद्यःजीवंतितत्रयदिवैद्यगुणेकेचित्तेप्रामुवंतिविकल्पत्वसंशयंहिशाल्यस्यननः
शरीरबाधकस्यविषयःशाल्यविषयःसचशास्त्राद्विप्रणिधानान्मरणःमरणकारणत्वेनत
द्विविधातत्रमरणकारकःस्वल्पविषयोविषयोमर्मरूपःशरीरदेशःव्यस्मात्तत्राहताःसद्यए
वंनभवंतिासत्यहासंतरएवम्रियंतइत्यर्थातस्मान्मरणकारणत्वेनमर्माणिशाल्यविषय
स्यछिमुदाहरंतिसुश्रुताचार्यइतिशेषःननुकेचिन्मर्महतास्रपिजीवंतोदृश्यंतेतत्कथंमरण
कारकत्वेनमर्माणिशाल्यविषयार्थमित्याशंक्याहाजीवंतीत्यादिप्रसंगतोपरंविषयाईप्र
तिपादयिंतुकामःअमर्महतासुविविधैरपिछेदनेदादिनीतम्रियंतइतिदर्शयन्नाहा। ।

Digitized with financial assistance from the
Government of Maharashtra
on 11 June, 2017

संनिरुद्धार्जितकोष्ठशिरःकपालाजीवंतिशास्त्रनिहतेश्वशरीदेशैःछिन्नेश्वशक्तिभुजा
पाकरेरशेषंएषांनमर्मसुकृताविविधाःप्रकाराःदानीमर्मणशरीरमनोदोषनिवासभूता
नांशरीरमनोदोषत्वमर्मविद्धंऽपितैशारीरंनवस्यतितयोराधारभूतयोनाशादादेःमभूतो
पिभूतात्मानश्यतीतिअतेदर्शयन्नाह॥ ॥सोममारुततेजांसिरजःसत्वतमांसिच॥मर्मसु
प्रायसःपूर्वाभूतात्माचावतिष्ठते॥मर्मस्वानिरुद्धंतस्मान्ननीवेशिशारीरिणःसद्यप्राणहरा
टिमर्मपंचकस्यलक्षणंनिर्दिशन्नाह॥ ॥इंद्रियार्थेष्वसंप्राप्तिमनोबुद्धिविपर्ययाःरुजाश्च
विविधास्तीव्रानवेत्याशुहवेदने॥आशुहरेसद्यःप्राणहरेहतेकालांतरऊर्ध्वंतोधातुक्षयो
नृणांततोधातुक्षयाद्वेदनाविध्वनश्यति॥ ॥हतेवैकल्यजनेनकेवलवैद्यनेपुण्यात्
शरीरंक्रियायायुक्तंविकलत्वमवाप्नुयात्॥ ॥विशल्यघ्नेतुविशेयंहवोक्तंयत्तुकारणं॥॥ ॥६४॥
पूर्वोक्तमितिशल्यमुख्यवस्तोयावदंतर्वाधुस्तिष्ठतिनावज्जीवत्यतिपाधुक्तमेवकारणंज्ञेयं
लक्षणत्वेत्यर्थः॥ ॥रुजाकरणिमर्माणिशातानिविविधारुजंकुर्वंत्येवंचवैकल्यंजवैद्य